

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

**Προσεγγίσεις κατάτμησης των αγορών εργασίας και διερεύνηση της συσχέτισής
τους με τους εργαζόμενους φτωχούς: Θεωρία και μελέτη εμπειρικών
επιπτώσεων**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αναστασία Καραβάγιου

Αθήνα, 2023

Τριμελής Επιτροπή

Σταύρος Μαυρουδέας, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Ιωάννης Κουζής, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Χρίστος Παπαθεοδώρου, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Αναστασία Καραβάγιου, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της παρούσας εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της παρούσας εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στους γονείς μου

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία με θέμα «Προσεγγίσεις κατάτμησης των αγορών εργασίας και διερεύνηση της συσχέτισής τους με τους εργαζόμενους φτωχούς: Θεωρία και μελέτη εμπειρικών επιπτώσεων» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών «Ανάλυση και εφαρμογή Κοινωνικής Πολιτικής» του Παντείου Πανεπιστημίου, κατά το ακαδημαϊκό έτος 2022-23.

Στο σημείο αυτό αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω τις ειλικρινείς και θερμές μου ευχαριστίες σε όσους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας. Αρχικά, στην οικογένειά μου για την υποστήριξή της σε κάθε μου βήμα. Στον επιβλέποντα καθηγητή, κο Σταύρο Μαυρουδέα, για τη πολύτιμη συνεισφορά και την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, καθώς και στους διδάσκοντες/ουσες σε όλη την ακαδημαϊκή μου πορεία που με τη διδασκαλία τους αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις φίλες μου, Παναγιώτα και Χριστίνα, για την αμέριστη συμπαράσταση και τις όμορφες στιγμές που μου πρόσφεραν στη διάρκεια της φοίτησής μου.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	8
Abstract	9
Εισαγωγή.....	10
Μεθοδολογία και δεδομένα.....	14
Κεφάλαιο πρώτο.....	16
1.1 Η ιστορική μετάβαση από τη φεουδαρχία στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής και η κυριαρχία της μισθωτής εργασίας στη δυτική Ευρώπη	16
1.2 Η ανάδυση της αγοράς εργασίας στον καπιταλισμό και η ιδιαιτερότητα της εργατικής δύναμης ως εμπορεύματος	20
1.3 Μια ιστορική αναδρομή των θεωριών του μισθού από τη σκοπιά της Πολιτικής Οικονομίας και της Οικονομικής Επιστήμης	22
1.4 Οικονομικές θεωρίες για την ερμηνεία των διακρίσεων στην αγορά εργασίας.....	27
1.5 Ο ρόλος των εργατικών συνδικάτων στον προσδιορισμό του επιπέδου των μισθών και της απασχόλησης.....	32
Κεφάλαιο δεύτερο	39
2.1 Προσεγγίσεις κατάτμησης των αγορών εργασίας: Θεωρία της δυϊστικής αγοράς εργασίας (Dual Labour Market Theory).....	39
2.2 Ριζοσπαστικές θεωρίες κατακερματισμού της εργασίας (Radical Segmentation Theories).....	41
2.3 Μια κριτική επισκόπηση στις «θεωρίες μεσαίου βεληνεκούς» (middle range theories)	46
Κεφάλαιο τρίτο.....	49
3.1 Τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της ελληνικής αγοράς εργασίας: Εμπειρική ανάλυση των διακρίσεων και της εργασιακής φτώχειας (in-work poverty) στην Ελλάδα.....	49
3.1.1 Ημεδαπό και αλλοδαπό εργατικό δυναμικό.	49
3.1.2 Η φτώχεια σε σχέση με την κατάσταση της απασχόλησης.	57
3.1.3 Η φτώχεια σε σχέση με το επάγγελμα.....	60
3.1.4 Η φτώχεια σε σχέση με τον τομέα της οικονομικής δραστηριότητας.....	62
3.1.5 Ενέλικτες μορφές απασχόλησης και εργασιακή επισφάλεια στα χρόνια της ύφεσης.	64
3.1.6 Η φτώχεια σε σχέση με τη σύνθεση και την ένταση εργασίας του νοικοκυριού. ..	73
3.2 Οι επιδράσεις του κατώτατου μισθού στη συνολική μισθολογική κατανομή κατά τη διάρκεια της ύφεσης και η υπογράμμιση της αναγκαιότητας για αύξηση αυτού: Μια εμπειρική ανάλυση	76
Συμπεράσματα.....	81
Πηγές- Βιβλιογραφία.....	85

Πίνακες

Πίνακας 3.3. Κίνδυνος φτώχειας ή/και κοινωνικός αποκλεισμός μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις κατά ηλικία και υπηκοότητα, Ελλάδα 2015-2020	56
Πίνακας 3.4. Ποσοστό φτώχειας και συνεισφορά στη φτώχεια σύμφωνα με την κατάσταση της απασχόλησης , Ελλάδα 2009 (εισοδήματα 2008)	58
Πίνακας 3.5. Ποσοστό φτώχειας και συνεισφορά στη φτώχεια σύμφωνα με την κατάσταση της απασχόλησης , Ελλάδα 2011 (εισοδήματα 2010)	59
Πίνακας 3.6. Φτώχεια ανά επάγγελμα, άτομα άνω των 15 ετών, για τα έτη 2009, 2010 και 2011	61
Πίνακας 3.7. Φτώχεια ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας, σύνολο εργαζομένων, 2011	63
Πίνακας 3.12. Δείκτες εργασιακής επισφάλειας για τους εργαζόμενους με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, Ελλάδα, 2010-2018	69
Πίνακας 3.15. Ποσοστό (%) κινδύνου φτώχειας ανά ηλικιακή κατηγορία, Ελλάδα και ΕΕ-28, 2012-2017	73
Πίνακας 3.16. Ποσοστό (%) κινδύνου φτώχειας αναφορικά με την ένταση εργασίας και τη σύνθεση του νοικοκυριού, Ελλάδα και ΕΕ-28, 2012-2017 (18-59 ετών).....	74

Διαγράμματα

Διάγραμμα 1.1. Η απασχόληση από προκατειλημμένους και μη προς τις γυναίκες εργοδότες	29
Διάγραμμα 1.2. Μερίδιο γυναικών σε εργάσιμη ηλικία, στη συνολική απασχόληση και σε διευθυντικές και ανώτερες διοικητικές θέσεις, έτη 2000-2020, Διεθνής Οργανισμός Εργασίας (ILO)	31
Διάγραμμα 1.3. Προσδιορισμός του επιπέδου του μισθού και της απασχόλησης σε μια αγορά εργασίας	32
Διάγραμμα 1.4. Καθορισμός επιπέδου μισθού σε μονοψώνιο	35
Διάγραμμα 1.5. Καθορισμός επιπέδου μισθού σε μονοπώλιο	36
Διάγραμμα 1.6. Υπόδειγμα διάρκειας απεργίας για μισθολογικές αυξήσεις	38
Διάγραμμα 3.1. Οι κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας με τα μεγαλύτερα ποσοστά αδήλων εργαζομένων (Σεπτέμβριος 2013-Δεκέμβριος 2018)	54
Διάγραμμα 3.2. Ηλικιακή κατανομή αδήλων εργαζομένων, Ελλάδα, Α' τρίμηνο 2015- Δ' τρίμηνο 2017	55
Διάγραμμα 3.8. Ποσοστό συμμετοχής είδους εργασιακής σύμβασης (πλήρους, μερικής και εκ περιτροπής απασχόλησης) στο σύνολο των νέων συμβάσεων για το διάστημα 2009-17	65
Διάγραμμα 3.9. Ποσοστό προσωρινής απασχόλησης ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας, Ελλάδα, 2018	66
Διάγραμμα 3.10. Εργαζόμενοι φτωχοί (%) ανάλογα με τον χρόνο απασχόλησης, ΕΕ-28 και Ελλάδα, 2015-2020	67
Διάγραμμα 3.11. Ποσοστό (%) κινδύνου φτώχειας ανά τύπο εργασιακής σύμβασης, Ελλάδα, 2009-2020	68
Διάγραμμα 3.13. Ποσοστό (%) εργαζομένων σε επισφαλείς θέσεις εργασίας ανά μορφωτικό επίπεδο και φύλο, Ελλάδα- ΕΕ-28, 15-64 ετών, 2014	71
Διάγραμμα 3.14. Ποσοστό (%) συνολικής συμμετοχής στη μερική απασχόληση για την ηλικιακή κατηγορία 15-29 ετών, Ελλάδα και ΕΕ-28, 2010-2019	72
Διάγραμμα 3.17. Ποσοστό εργαζομένων με κατώτατο μισθό που παρουσιάζουν δυσκολία στη κάλυψη βασικών αναγκών	77
Διάγραμμα 3.18. Κατανομή μισθωτών ανά μισθολογική κλίμακα, Ελλάδα, σύνολο οικονομίας, 2019 και 2020	78
Διάγραμμα 3.19. Η αγοραστική δύναμη του ωριαίου κατώτατου μισθού την 1 ^η Ιανουαρίου του 2010 και 2021 (ΕΕ, ευρώ ίδιας αγοραστικής δύναμης)	80

Περίληψη

Από τη δεκαετία του '70 και ύστερα τα κράτη του δυτικού κόσμου βιώνουν τη μετάβαση στη μεταβιομηχανική κοινωνική δομή με τις επακόλουθες μεταβολές τόσο στο πλαίσιο των κοινωνικών αξιών όσο και στο ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό πεδίο, ταυτόχρονα η απορρύθμιση των αγορών εργασίας και τα αυξανόμενα ποσοστά ανεργίας που χαρακτηρίζουν το σύγχρονο εργασιακό περιβάλλον επαναφέρουν στο προσκήνιο το ζήτημα του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας. Αρχικά, η έννοια παραπέμπει στις διαιρέσεις που υφίσταται η αγορά εργασίας σε επιμέρους υπο-αγορές, οι οποίες λειτουργούν με διαφορετικά κριτήρια και κανόνες. Στη διερεύνηση του φαινομένου του εργασιακού κατακερματισμού έχουν εστιάσει και οι δύο βασικές προσεγγίσεις ανάλυσης των οικονομικών σχέσεων- πολιτική οικονομία και οικονομική επιστήμη- ακολουθώντας διαφορετικές ερμηνευτικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί ποικίλα θεωρητικά ερείσματα για την ερμηνεία του εργασιακού κατακερματισμού που εστιάζουν τόσο στην πλευρά της προσφοράς εργασίας και σε ατομικούς παράγοντες (νεοκλασική προσέγγιση) όσο και στη πλευρά της ζήτησης εργασίας και σε θεσμικές συνιστώσες (προσεγγίσεις κατατετμημένων αγορών εργασίας). Παράλληλα, είναι αρκετά σύνηθες οι πληθυσμιακές ομάδες που αντιμετωπίζουν διακρίσεις στον εργασιακό χώρο να έρχονται αντιμέτωπες με φαινόμενα όπως η σχετική φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός. Η συζήτηση στον ακαδημαϊκό και δημόσιο διάλογο εντείνεται και από το διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό των λεγόμενων εργαζόμενων φτωχών ιδίως ύστερα από την έλευση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του '08. Σε κάθε περίπτωση είναι σημαντικό να κατανοηθεί ότι η εργασιακή φτώχεια συνιστά κοινωνικό φαινόμενο και ενδογενές στοιχείο του οικονομικού συστήματος που χαρακτηρίζεται ιδιαίτερη συνθετότητα και, συνεπώς, είναι άστοχο να αποδίδεται ως αποτέλεσμα ατομικών επιλογών.

Λέξεις-κλειδιά: κατατετμημένες αγορές εργασίας, Ριζοσπαστική Πολιτική Οικονομία, οικονομική κρίση, οικονομική ανισότητα, εργασιακή φτώχεια, κατώτατος μισθός

Abstract

From the 1970s onwards, the states of the Western world experienced the transition to the post-industrial social structure with the consequent changes both in the context of social values and in the broader socio-economic field, at the same time the deregulation of labor markets and the rising unemployment rates that characterize the modern work environment bring back to the fore the issue of labor market segmentation. Initially, the concept refers to the division of the labor market into sub-markets, which operate with different criteria and rules. Both main approaches to the analysis of economic relations-political economy and economics- have focused on investigating the phenomenon of labour segmentation, following different interpretative and methodological approaches. From time to time, various theoretical foundations have been formulated for the interpretation of this phenomenon focusing both on the labor supply side and individual factors (neoclassical approach) and on the labor demand side and institutional components (segmented labor market approach). At the same time, it is quite common for population groups that face discrimination in the workplace to confront phenomena such as relative poverty and social exclusion. The debate in the academic and public discourse is also intensified by the ever-increasing percentage of the so-called working poor, especially after the advent of the global financial crisis of '08. In any case, it is vital to understand that in-work poverty is a social phenomenon and an endogenous element of the economic system characterized by particular complexity and, therefore, it is pointless to attribute it as a result of individual choices.

Keywords: segmented labour markets, Radical Political Economy, economic crisis, economic inequality, in-work poverty, statutory minimum wage

Εισαγωγή

Σημαντική ειδοποιός διαφορά της πολιτικής οικονομίας με τα συμβατικά οικονομικά στην ανάλυση των οικονομικών σχέσεων είναι η έμφαση που δίνει στις κοινωνικές συλλογικότητες-τάξεις, σε αντίθεση με τη βαρύτητα που αποδίδεται στους ατομικούς δρώντες κατά τη νεοκλασική προσέγγιση. Ακόμη, η προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας αντιλαμβάνεται την εξέταση των οικονομικών σχέσεων στο πλαίσιο ενός οικονομικού κυκλώματος (circuit)-που αποτελείται από τρεις σφαίρες: την παραγωγή, την κυκλοφορία και τη διανομή-δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στη σφαίρα της παραγωγής, καθώς οι εργασιακές αξίες είναι αυτές που διαμορφώνουν τις τιμές των εμπορευμάτων. Από την άλλη, τα συμβατικά οικονομικά επικεντρώνονται στις αγοραίες τιμές έτσι όπως διαμορφώνονται από τις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης (το λεγόμενο αόρατο χέρι της αγοράς). Μάλιστα, σύμφωνα με τη μικροοικονομική θεωρία η επιθυμητή ισορροπία στο σύστημα των αγορών επιτυγχάνεται όταν επικρατούν συνθήκες τέλει ανταγωνισμού, ενώ φαινόμενα που προκαλούν κρίσεις στο καπιταλιστικό σύστημα όπως π.χ. οικονομικές κρίσεις θεωρούνται εξωγενή φαινόμενα τα οποία οι δυνάμεις της αγοράς θα αποκαταστήσουν σε βραχυπρόθεσμη κλίμακα (Μαυρουδέας, 2006).

Η ριζοσπαστική πολιτική οικονομία προσφέρει μια διαφορετική ερμηνεία για τη σχέση μεταξύ των αποτελεσμάτων του συστήματος των αγορών και της οικονομικής αποδοτικότητας. Ειδικότερα, ο ρόλος της πολιτικής στον οικονομικό τομέα, η αναγκαιότητα για θεσμική μεταβολή και η ιστορική διάσταση της οικονομικής δομής συνιστούν τρεις σημαντικές διαστάσεις στη προσέγγιση της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας. Η εν λόγω θεωρητική προσέγγιση ως απότοκο της μαρξιστικής και νεοκλασικής προσέγγισης έχει υιοθετήσει τις πολιτικές και ιστορικές προσλαμβάνουσες της μαρξιστικής θεωρίας, ενώ παράλληλα επιδιώκει μέσω της χρήσης στατιστικών τεχνικών την ανάλυση της συμπεριφοράς των ατομικών οικονομικών δρώντων, γεγονός που οφείλεται και στην ανάδυση του «μεθοδολογικού ατομικισμού». Στο παραπάνω εδράζεται και το γεγονός ότι η ριζοσπαστική πολιτική οικονομία είναι έντονα επικριτική σε θεμελιώδεις τοποθετήσεις της μαρξιστικής θεωρίας όπως για παράδειγμα στην εργασιακή θεωρία της αξίας ή στη πτωτική τάση του συνολικού ποσοστού κέρδους λόγω τεχνικής προόδου (Rebitzer, 1993). Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και λαμβάνοντας υπόψη τη περιρρέουσα ατμόσφαιρα αποσταθεροποίησης της μεταπολεμικής σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης (δεκαετία

του '60) και κατίσχυσης του οικονομικού φιλελευθερισμού και του μονεταρισμού, είναι προφανής η επιρροή της ριζοσπαστικής προσέγγισης στη πολιτική οικονομία από τη θεωρία της ορθολογικής ή δημόσιας επιλογής (Public Choice). Η εν λόγω θεωρία εισάγει μεθόδους της οικονομικής επιστήμης στον τομέα της πολιτικής ανάγοντας το κράτος σε πηγή αναποτελεσματικότητας (Hindmoor, 2011). Παράλληλα, είναι έκδηλη και η επίδραση του ρεύματος του νεοθεσμισμού (δεκαετίες '70 και '80), ο οποίος εισάγει την ανάλυση των θεσμών με τη συλλογιστική ότι η προς παρατήρηση ατομική συμπεριφορά συνιστά μη βάσιμο δεδομένο πολιτικής ανάλυσης (Schmidt, 2011).

Η βιβλιογραφία των θεωριών της κατακερματισμένης αγοράς εργασίας (ΚΑΕ) έχει αναπτύξει μια εναλλακτική ερμηνευτική εξήγηση για το φαινόμενο του εργασιακού κατακερματισμού, σύμφωνα με την οποία οι δομές εργασιακής κατάταξης προκύπτουν από θεσμικές ακαμψίες που προκαλούν διαιρέσεις στην αγορά εργασίας με αποτέλεσμα να ανακύπτουν εμπόδια στη λειτουργία του τέλειου ανταγωνισμού. Η διαίρεση αυτή στις σύγχρονες αγορές εργασίας αντανακλάται σε φυλετικούς και έμφυλους παράγοντες (στιγματισμός), καθώς και στο είδος της εργασιακής σύμβασης ή σχέσης. Οι κάτοχοι των μέσων παραγωγής μέσω της γνωστής μεθόδου του «διαίρει και βασίλευε» κατορθώνουν να υποβαθμίσουν την εργατική αλληλεγγύη εφαρμόζοντας διαφορετικά κριτήρια και κανόνες. Παράλληλα, η διαδικασία αυτή ενισχύεται και από τη διχοτόμηση μεταξύ της τυπικής και άτυπης μορφής απασχόλησης καθώς και του επίσημου και ανεπίσημου τομέα οικονομικής δραστηριότητας, όπου ο τελευταίος εντοπίζεται με τη μορφή περιστασιακών εργασιακών σχέσεων και λαμβάνει χώρα εκτός του πλαισίου των συλλογικών διαπραγματεύσεων και της νομοθετικής προστασίας. Ωστόσο, όπως θα αναλυθεί παρακάτω στην εργασία και οι θεωρίες ΚΑΕ ή λεγόμενες «θεωρίες μεσαίου βεληνεκού» έχουν βρεθεί στο στόχαστρο της κριτικής επιχειρηματολογίας μιας και αδυνατούν να αναδείξουν τη σημασία της ταξικής σύγκρουσης εντός του καπιταλιστικού συστήματος και του κοινωνικού κατακερματισμού της εργασίας (Rebitzer, 1993).

Η παρατηρούμενη μεταβολή του εργασιακού τοπίου τις τελευταίες δεκαετίες και, ιδίως μετά το ξέσπασμα των λεγόμενων πετρελαϊκών κρίσεων από τη δεκαετία του '70 και την ιδεολογική στροφή στον νεοφιλελευθερισμό, εντοπίζεται στη νέα συζήτηση που κυριαρχούσε στη πολιτικοοικονομική σκηνή για το αίτημα της απορρύθμισης και της ιδιωτικοποίησης με απώτερο σκοπό την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των

επιχειρήσεων. Ιδιαίτερα η έλευση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του '08 και η αυξανόμενη διεθνοποίηση των οικονομιών, με τη τελευταία να εκδηλώνεται μέσω της νομισματικής και χρηματιστηριακής φιλελευθεροποίησης, της διεθνοποίησης των συναλλαγών, της εξέλιξης των τεχνολογικών επιτευγμάτων και της σταδιακής υποβάθμισης της συλλογικής ευθύνης και των κοινωνικών δικαιωμάτων, έχουν οδηγήσει στην ανάδειξη του κράτους των κοινωνικών επενδύσεων ή αλλιώς «ενεργούς πρόνοιας» όπου η ενεργοποίηση (activation) των πολιτών και η διαμόρφωση των αναγκαίων όρων απασχολησιμότητας αποτελούν κεντρικές συνιστώσες του (Πετμεξίδου, 2014). Ειδικότερα, στην Ελλάδα οι πολιτικές δημοσιονομικής πειθαρχίας ή από μια κριτική σκοπιά οι πολιτικές εσωτερικής υποτίμησης που έχουν επιβληθεί έχουν μεταβάλλει σημαντικά την αγορά εργασίας, επηρεάζοντας τον κίνδυνο φτώχειας τόσο του συνολικού πληθυσμού όσο και των επιμέρους ομάδων όπως οι εργαζόμενοι. Το φαινόμενο της εργασιακής φτώχειας παρέμενε για αρκετά χρόνια σχετικά υποτιμημένο στον δημόσιο και ακαδημαϊκό διάλογο, καθώς υπάρχει η γενικότερη ταύτιση της φτώχειας με την ανεργία όπως χαρακτηρίζει την κυρίαρχη αντίληψη για την οργάνωση των σύγχρονων οικονομιών. Συνεπώς, η συνακόλουθη εργασιακή απορρύθμιση θα συμβάλλει στην αύξηση της απασχόλησης εφόσον βασικό αίτιο της φτώχειας θεωρείται η ανεργία. Από την άλλη, ως αντίβαρο στη παραπάνω επιχειρηματολογία έχει αναπτυχθεί και ο αντίλογος που υποστηρίζει ότι η συρρίκνωση των εργασιακών δικαιωμάτων και η σημαντική μείωση του μισθολογικού κόστους θα έχουν ακριβώς τα αντίθετα αποτελέσματα. Η ευελιξία στην απασχόληση κυριαρχεί σε βάρος της σταθερής και πλήρους εργασίας, ενώ την ίδια στιγμή το συλλογικό εργατικό δίκαιο φαίνεται να αποδομείται ολοένα και περισσότερο (INE ΓΣΕΕ, 2020).

Σκοπός της εργασίας είναι να αναδείξει τη συσχέτιση του φαινομένου του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας με αυτού της εργασιακής φτώχειας, καθώς και μέσω της μελέτης των εμπειρικών δεδομένων στην ελληνική περίπτωση να αποδείξει εάν οι εργαζόμενοι φτωχοί υπερεκπροσωπούνται στον δευτερεύοντα τομέα. Από τα παραπάνω θα διαπιστωθεί ότι η πλειονότητα των φτωχών στην Ελλάδα είναι εργαζόμενοι και όχι άνεργοι, αναδεικνύοντας μια ιδιαίτερα σημαντική πλευρά της φτώχειας. Ο αναλυτικός προσδιορισμός των χαρακτηριστικών και των αιτιών ανάδυσης της εργασιακής κατάτμησης που μπορεί να οδηγήσει έναν εργαζόμενο να ζει κάτω από το όριο της φτώχειας θα υλοποιηθεί μέσω των επιμέρους ερευνητικών ερωτημάτων που αφορούν: α) στις αιτίες ύπαρξης της εσωτερικής αγοράς εργασίας

(internal labour market), β) στη κατηγοριοποίηση των επαγγελματικών κλάδων μεταξύ πρωτεύουσας και δευτερεύουσας αγοράς εργασίας, γ) στα κριτήρια κατανομής των εργαζόμενων στην αγορά εργασίας και δ) στον ρόλο που διαδραματίζουν οι συνδικαλιστικές οργανώσεις στον προσδιορισμό του επιπέδου των μισθών και της απασχόλησης.

Για τη διερεύνηση των παραπάνω ερωτημάτων η παρούσα εργασία αναπτύσσεται σε τρεις θεματικές ενότητες εφόσον προηγηθεί βέβαια η ανάλυση της μεθοδολογίας και των ερευνητικών δεδομένων. Αρχικά, στο πρώτο κεφάλαιο που συνιστά το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας γίνεται μια απόπειρα ερμηνείας της ιστορικής μετάβασης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, της κυριαρχίας της μισθωτής εργασίας στο κοινωνικό γίγνεσθαι, καθώς και των ιδιαιτεροτήτων που παρουσιάζει η εργατική δύναμη συγκριτικά με τα υπόλοιπα εμπορεύματα στην αγορά εργασίας. Ακολούθως, παρουσιάζονται οι θεωρίες του μισθού τόσο από τη προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας (θεωρία παραγωγικών δυνάμεων) όσο και από αυτή των οικονομικών (θεωρία παραγωγικών συντελεστών), αναδεικνύοντας σε πρώτη φάση τις θεμελιακές διαφορές μεταξύ της Κλασικής και της Μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας καθώς και στον τύπο της Εργασιακής Θεωρίας της Αξίας που χρησιμοποιούν. Στη τελευταία υποενότητα του κεφαλαίου αναδεικνύεται η σημασία του ρόλου των εργατικών συνδικάτων και του κατώτατου μισθού όχι μόνο ως μιας πρακτικής για την εξασφάλιση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης αλλά και ως μιας οικονομικά βέλτιστης λύσης που οδηγεί σε αύξηση της απασχόλησης υπό ορισμένες συνθήκες. Ακόμη, στο δεύτερο κεφάλαιο θα πραγματοποιηθεί η εξέταση των θεωριών ΚΑΕ από τη παλαιότερη εκδοχή των Doeringer & Piore (1971) έως τις πιο σύγχρονες θεωρίες εργασιακού κατακερματισμού, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία και στις «θεωρίες μεσαίου βεληνικού» στα πλαίσια της κριτικής επιχειρηματολογίας. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο που αποτελεί την εμπειρική ανάλυση της εργασίας διερευνάται τόσο το φαινόμενο της εργασιακής φτώχειας όσο και οι υφιστάμενες μεταβολές που έχει υποστεί ο εργασιακός χώρος τα τελευταία χρόνια, ιδίως έπειτα από την επιβολή των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής, για την υποστήριξη και επιβεβαίωση της επιχειρηματολογίας που τάσσεται υπέρ της ύπαρξης της εργασιακής κατάτμησης και στην εγχώρια περίπτωση.

Μεθοδολογία και δεδομένα

Αναφορικά με την εμπειρική διερεύνηση της εργασιακής φτώχειας (in-work poverty) για την εξακρίβωση ύπαρξης καταταμήσεων στην αγορά εργασίας, πρέπει να επισημανθεί αρχικά ότι στην εξέλιξη του χρόνου έχουν εμφανιστεί πολλοί εναλλακτικοί ορισμοί για τη φτώχεια που ο καθένας αντανακλά διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις για την οργάνωση της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας. Έτσι, προκύπτουν διάφορες μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ορισμοί που συχνά κατηγοριοποιούνται όπως η υποκειμενική και αντικειμενική, η μονοδιάστατη και πολυδιάστατη και, τέλος, η απόλυτη και σχετική φτώχεια. Στην ανάλυση που ακολουθεί υιοθετείται ο ευρέως χρησιμοποιούμενος ορισμός της σχετικής φτώχειας σύμφωνα με τον οποίο φτωχό θεωρείται το άτομο του οποίου το συνολικό διαθέσιμο ισοδύναμο εισόδημα είναι χαμηλότερο από το 60% του αντίστοιχου διάμεσου εισοδήματος των κατοίκων της χώρας στην οποία διαβεί (λεγόμενη «γραμμή φτώχειας»). Γίνεται αντιληπτό ότι ο ορισμός αυτός είναι σχετικά αυθαίρετος χωρίς κάποια αυστηρή θεωρητική θεμελίωση. Πρόκειται, ωστόσο, για έναν εύκολα κατανοητό ορισμό καθώς εκτός του ότι συμβάλλει στην αποτελεσματικότερη σύγκριση των εκτιμήσεων υπολογίζεται σχετικά εύκολα από τα διαθέσιμα μικροδεδομένα.

Συχνά σε περιπτώσεις διακρίσεων εναντίον φυλετικών και εθνικών μειονοτήτων το καταλληλότερο μέτρο συνιστά όχι ο μισθός αλλά το εισόδημα και, μάλιστα, το οικογενειακό εισόδημα. Τα άτομα λαμβάνουν τις αποφάσεις τους στα πλαίσια οικογενειακών στρατηγικών και μοιράζονται από κοινού τα εισοδήματα και τους πόρους. Έτσι, ο υπολογισμός του διαθέσιμου ισοδύναμου εισοδήματος γίνεται σε επίπεδο νοικοκυριού και όχι σε ατομικό επίπεδο. Το διαθέσιμο εισόδημα κάθε νοικοκυριού προκύπτει από την άθροιση όλων των εισοδημάτων των μελών, αφού αφαιρεθούν οι φόροι και οι εισφορές για κοινωνική ασφάλιση. Συμπεριλαμβάνονται, συνεπώς, το εισόδημα από εργασία, το εισόδημα από περιουσία, οι κοινωνικές παροχές και οι συντάξεις (ή αλλιώς μεταβιβαστικές πληρωμές), καθώς και οι χρηματικές μεταβιβάσεις από άλλα νοικοκυριά. Η ανάλυση των ποσοστών φτώχειας των εργαζομένων θα υλοποιηθεί σύμφωνα με το προσωπικό διαθέσιμο εισόδημα όπως αυτό διαμορφώνεται ύστερα από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Θα πρέπει, εδώ, να αναφερθεί ότι τα νοικοκυριά διαφέρουν μεταξύ τους ως προς το μέγεθος και τη σύνθεση, με αποτέλεσμα συγκρίνοντας δύο νοικοκυριά με το ίδιο συνολικό εισόδημα να

εντοπίζεται ότι επιτυγχάνουν πολύ διαφορετικό επίπεδο διαβίωσης. Προκειμένου τα μεγέθη αυτά να καταστούν συγκρίσιμα, χρησιμοποιούνται κλίμακες ισοδυναμίας που σταθμίζουν τα μέλη του νοικοκυριού ανάλογα με τις ανάγκες, την ηλικία κ.λπ.. Στην εν λόγω ποσοτική ανάλυση χρησιμοποιείται η τροποποιημένη κλίμακα ισοδυναμίας του ΟΟΣΑ- που έχει υιοθετηθεί και από την Eurostat- και η οποία σταθμίζει τον υπεύθυνο του νοικοκυριού με 1, κάθε επιπλέον ενήλικα και μέλος άνω των 14 ετών με 0,5 και κάθε παιδί κάτω των 14 ετών με 0,3. Ο δείκτης αυτός περιορίζεται σε εκτιμήσεις του ποσοστού του κινδύνου φτώχειας (at-risk-of-poverty rate). Επίσης, ένας ακόμη δείκτης που θα αναλυθεί αφορά στη συνεισφορά στη φτώχεια που ορίζεται ως το μερίδιο των φτωχών που η κάθε επιμέρους εξεταζόμενη πληθυσμιακή ομάδα περιέχει ως προς το σύνολο των φτωχών του γενικού πληθυσμού.

Για τις ανάγκες της έρευνας γίνεται χρήση των μικροδεδομένων της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (European Union Statistics on Income and Living Conditions- EU-SILC). Πρόκειται για μια ετησίως επαναλαμβανόμενη δειγματοληπτική έρευνα που διεξάγεται στο ίδιο δείγμα νοικοκυριών σε κράτη-μέλη της ΕΕ από το 2003. Η έρευνα αυτή παρέχει συγκρίσιμα δεδομένα αναφορικά με το εισόδημα, τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και τις συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης. Τα δεδομένα που διερευνούν την εργασιακή φτώχεια ανά κατάσταση απασχόλησης, επάγγελμα και κλάδο οικονομικής δραστηριότητας αφορούν στα έτη 2009, 2010 και 2011 σύμφωνα με τα εισοδήματα του προηγούμενου κάθε φορά έτους (δηλαδή των ετών 2008, 2009 και 2010 αντίστοιχα), αποτυπώνοντας έτσι λεπτομερώς την επικρατούσα κατάσταση των ελλήνων εργαζομένων κατά τα πρώτα έτη εμφάνισης της οικονομικής κρίσης. Παράλληλα, η ποσοτική ανάλυση εμπλουτίζεται και με πιο πρόσφατα δεδομένα από την ευρωπαϊκή στατιστική υπηρεσία (Eurostat), το ευρωπαϊκό ίδρυμα για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας (Eurofound) καθώς και ετήσιων εκθέσεων και μελετών από ερευνητικά κέντρα και ινστιτούτα για την πληρέστερη απόδοση της σύγχρονης εργασιακής κανονικότητας στην Ελλάδα, όπως αυτή διαμορφώθηκε μέσω των πολιτικών απορρύθμισης και ευελικτοποίησης της αγοράς εργασίας ιδίως με την εφαρμογή των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής.

Κεφάλαιο πρώτο

1.1 Η ιστορική μετάβαση από τη φεουδαρχία στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής και η κυριαρχία της μισθωτής εργασίας στη δυτική Ευρώπη

Είναι γεγονός ότι ο προσδιορισμός της διαδικασίας μετάβασης στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής έχει απασχολήσει τον δημόσιο και ακαδημαϊκό διάλογο μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες του 20^ο αιώνα. Η συντέλεση της μετάβασης έλαβε χώρα, κυρίως, λόγω της αποσύνθεσης του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής και της αδυναμίας του να ανταποκριθεί σε προκλήσεις όπως η ανάγκη για καινοτομία και αύξηση της παραγωγικότητας. Στον αντίποδα, στη φεουδαρχία παρατηρείται η εγγενής τάση για άσκηση οικονομικής πίεσης από την πλευρά των φεουδαρχών (συσσώρευση πλούτου) στους δούλοπάροικους (παραγωγοί πλούτου) για τη συνεχή αύξηση των προσόδων. Η ιστορική περίοδος μετάβασης προσδιορίζεται στο τέλος του 16^{ου} και στις αρχές 17^{ου} αιώνα και σηματοδοτείται από τη μεταβολή των ταξικών σχέσεων. Διάφορες ερμηνείες έχουν δοθεί για την εξήγηση της μετάβασης στο καπιταλιστικό σύστημα οργάνωσης, με αυτές να εκτείνονται από την ανάκαμψη των πόλεων και την επέκταση του διεθνούς εμπορίου¹ -που αποτέλεσαν το προοίμιο της ανάπτυξης των αστικών στρωμάτων - έως το ξέσπασμα μιας επανάστασης για την ανατροπή του υφιστάμενου καθεστώτος. Το αγροτικό πρόβλημα ήταν, συνεπώς, το βασικότερο για τον κόσμο του 1789. Άλλωστε γίνεται εύκολα αντιληπτό και από το γεγονός ότι η πρώτη σχολή οικονομολόγων της ηπειρωτικής Ευρώπης- οι γάλλοι Φυσιοκράτες- πρέσβευε ότι η γη και οι πρόσοδοι αυτής αποτελούσαν τη μοναδική πηγή καθαρού εισοδήματος (Hobsbawm, 2002).

Σύμφωνα με τον κλασικό μαρξισμό κρίσιμη διαδικασία συνιστά η πρωταρχική συσσώρευση² κατά την οποία ο άμεσος παραγωγός μετατρέπεται σε ελεύθερο μισθωτό εργάτη και η εργασία του σε εμπόρευμα. Αυτή η ιστορική διαδικασία που λαμβάνει χώρα στο τέλος του 15^{ου} και στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, γνωστή με την ονομασία «περιφράξεις», πήρε τη μορφή του αυθαίρετου σφετερισμού γης και εξώθησε τους αγρότες εκτός της αυτόνομης αγροτικής παραγωγής. Έτσι, η σταδιακή μετάβαση αρχικά μέσω ενός συστήματος οικιακής βιοτεχνίας όπου ο χειροτέχνης είναι αναπόφευκτο να εξελιχθεί σε κάτι άλλο εκτός από μισθωτό εργάτη δημιούργησε τις

¹ Ο σχηματισμός σταθερών και ελεύθερων αγορών και η διασφάλιση των αναγκών κεφαλαίων εξασφάλισαν τη συνεχή χρηματοδότηση των οικονομικών δραστηριοτήτων και την άνθηση της βιοτεχνίας.

² Λαμβάνει χώρα τον 15^ο αιώνα.

υποτυπώδεις συνθήκες για τον πρώιμο βιομηχανικό καπιταλισμό³. Ωστόσο, η διαδικασία σχηματισμού του προλεταριάτου χαρακτηρίζεται από συνθετότητα και στις περισσότερες περιπτώσεις από βιαιότητα. Μια σημαντική μερίδα αγροτών κατέληξε αναγκαστικά σε ομάδα επαιτών και περιπλανώμενων, τους οποίους η νομοθεσία αντιμετώπισε με σκληρότητα και εξανάγκασε να πυκνώσουν τις γραμμές μισθωτής εργασίας. Παράλληλα, οι όποιες νομοθετικές παρεμβάσεις της εποχής αποσκοπούσαν στη συρρίκνωση των δεδουλευμένων και στη καταπάτηση των εργασιακών δικαιωμάτων. Κατά τη διάρκεια του «καπιταλισμού του ελεύθερου ανταγωνισμού» (16^{ος} – μέσα 18^{ου} αιώνα) όπου επικρατεί η ειδικευμένη εργασία⁴ για τη παραγωγή τελικών προϊόντων, η εμπορευματοποίηση του εργάσιμου χρόνου θέτει στο επίκεντρο τη συνεχή αύξηση της παραγωγικότητας και τη μείωση του κόστους ανά μονάδα προϊόντος. Εφόσον, οι δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης καθορίζουν τη τιμή των εμπορευμάτων σύμφωνα με την ανταλλακτική τους αξία, η αξία τους αποτελεί συστατικό στοιχείο της κερδοφορίας μιας επιχείρησης. Ωστόσο, για την επίτευξη της κερδοφορίας το μοναδικό τμήμα από το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων που επιδέχεται τροποποίηση στην αξία του είναι η εργατική δύναμη, γεγονός που σημαίνει ότι μέρος του εργάσιμου χρόνου κατά τη παραγωγική διαδικασία παραμένει απλήρωτο και μετατρέπεται σε αντικείμενο ιδιοποίησης από τον κεφαλαιοκράτη. Συνεπώς, η ύπαρξη αντίστροφων οικονομικών συμφερόντων ανάμεσα στους εργάτες και τους καπιταλιστές έκαναν τη σύγχρονη θεωρία να ασχοληθεί εκτενώς με το ζήτημα της εκμετάλλευσης, συνιστώντας το θεωρητικό έρεισμα για τις διεκδικήσεις των εργατικών κινημάτων (Λύτρας, 2016).

Με το ξέσπασμα της βιομηχανικής επανάστασης και τα εργαλεία της- την εκμηχάνιση και την αστικοποίηση- η συγκέντρωση μιας μεγάλης μάζας μισθωτών εργαζομένων στα βιομηχανικά εργοστάσια θα αποτελέσει χαρακτηριστικό στοιχείο της καπιταλιστικής παραγωγικής και κοινωνικής οργάνωσης για περισσότερο από δύο αιώνες. Η Γαλλική Επανάσταση (1789), τα θεμέλια της οποίας έθεσε η μορφωμένη μεσαία τάξη, ανέτρεψε κάθε μορφή ανελευθερίας και ανθρώπινης υπαγωγής

³ Σύμφωνα με τον Μάρξ το στάδιο της μανουφακτούρας αντιπροσωπεύει την τυπική υπαγωγή της εργατικής τάξης στο κεφάλαιο. Η διαδικασία συγκρότησης του «συνολικού εργάτη» υλοποιείται στην «πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο» κατά την οποία οι κοινωνικά συνδυασμένες ικανότητες εργασίας που αποτελούν τη συνολική παραγωγική μηχανή συμμετέχουν με διαφορετικούς τρόπους (μάνατζερ, επιβλέπων, εργάτης) στη παραγωγική διαδικασία.

⁴ Στον *Πλούτο των Εθνών* ο Adam Smith δίνει ιδιαίτερη σημασία στο ζήτημα του καταμερισμού της εργασίας ως απαραίτητη προϋπόθεση για τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό, καθώς αυξάνει την εργασιακή αποδοτικότητα και, συνεπώς, την ποσότητα της παραγωγής.

καθιερώνοντας την ελευθερία των συμβάσεων και, άρα, των συμβάσεων εργασίας καθώς και την ελευθερία της διακίνησης. Παράλληλα, διαμόρφωσε την έννοια του πολίτη και κατοχύρωσε τα πολιτικά δικαιώματα με την αρχή της ισότητας να μετουσιώνεται σε ισότητα ενώπιον του νόμου. Παρόλα αυτά η απαγόρευση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι με το αίτημα εξάλειψης των συντεχνιών έχουν ως επακόλουθο το σύνθημα για αλληλεγγύη και αδελφότητα να παραμένει ανεκπλήρωτο. Ενώ, λοιπόν, η αξίωση για αδελφότητα και ισότητα ευκαιριών απέχει, την ίδια στιγμή θεσπίζεται η προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας (1792). Ουσιαστικά, η θεμελίωση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων είναι αυτή που εκκίνησε το πλαίσιο της οικονομικής απογείωσης και των σπουδαίων επιτευγμάτων της βιομηχανικής επανάστασης (Λύτρας, 2016).

Η εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα προκάλεσε μείζονες οικονομικές και παραγωγικές μεταβολές. Η ισχυρή τάση διαμόρφωσης μεγάλων επιχειρήσεων μέσω της συνένωσης και της συνεργασίας τους με τις τράπεζες, της σύστασης επιχειρηματικών ομίλων και της ενεργούς τάσης για συγκέντρωση και εξαγωγή κεφαλαίων επιβεβαιώνουν τη μετάβαση προς τη μονοπωλιακή φάση του καπιταλισμού. Παράλληλα, η υιοθέτηση της λεγόμενης επιστημονικής διεύθυνσης στη παραγωγική διαδικασία οδήγησε στη σύσταση μιας διοικητικής πυραμίδας αποτελούμενη από διευθυντικά στελέχη που ασκούν έλεγχο στην εκτελεστική εργασία. Σε αυτή τη φάση του καπιταλισμού και για πρώτη φορά υφίσταται ο λειτουργικός διαχωρισμός σε χειρώνακτες εργάτες (blue collar workers) και σε διοικητικούς υπαλλήλους (white collar employees) που πρόκειται να χαρακτηρίσει την εργασιακή οργάνωση για αρκετές δεκαετίες (Λύτρας, 2016).

Σχετική είναι εδώ η θεωρία του Marx Weber για τη γραφειοκρατία που συνέβαλε στη διαμόρφωση της βιομηχανοποίησης στη δυτική Ευρώπη. Οι γραφειοκρατικές δομές στις οποίες το «ορατό χέρι» των ιεραρχιών καθορίζει την κατανομή των πόρων κατόρθωσαν να συνυπάρξουν με τις καπιταλιστικές οικονομίες όπου η κατανομή των πόρων αφήνεται στη τύχη του «αόρατου χεριού» της αγοράς. Οι γραφειοκρατικές πρακτικές, σε αντιδιαστολή με το αρνητικό πρόσημο που έχουν αποκτήσει στη σύγχρονη εποχή, συνέβαλαν στην αποδοτική λειτουργία των εργοστασίων. Η ακρίβεια, η συνέπεια και η τυπικότητα των διαδικασιών είχε ως επακόλουθο την αύξηση της εργασιακής αποδοτικότητας, με τα διοικητικά στελέχη να είναι αποδέκτες εργασιακών προνομίων (υψηλότεροι μισθοί, ποιοτικές συνθήκες

εργασίας κ.λπ.). Είναι, ωστόσο, σημαντικό να αναφερθεί με αφορμή τα εργασιακά προνόμια που απολαμβάνουν οι εργάτες του λευκού κολάρου και η εκτενής συζήτηση που έχει εκκινήσει για τον σκοπό που επιτελούν, καθώς έχει διαπιστωθεί ότι πρόκειται για μια οικονομική και αποδοτική μέθοδο που συμβάλλει στη σταθερότητα της απασχόλησης, ιδιαίτερα σε επιχειρήσεις με πολυάριθμο και ετερογενές προσωπικό (Kocka, 1981). Το τελευταίο είναι εξαιρετικά σημαντικό λαμβάνοντας υπόψη ότι ο περιορισμένος ορθολογισμός (bounded rationalities) που επικρατεί στην αγορά εργασίας έχει ως επακόλουθο οι εργασιακές συμβάσεις να είναι ελλιπείς και αόριστες, γεγονός που οδηγεί συχνά σε παρανοήσεις και συγκρούσεις μεταξύ των διαπραγματευτικών μερών.

Ήδη από τη δεκαετία του '70 η ηγεμονική δομή του φορντιστικού καπιταλισμού αρχίζει να φθίνει και να ανακύπτει ένας εκτενής διάλογος για την επικράτηση ή όχι μιας νέας κοινωνικο-οικονομικής δομής, του μετα-φορντισμού, που χαρακτηρίζεται από διαφορετικό καθεστώς συσσώρευσης (οικονομία) και ρύθμισης (πολιτική). Τα καινοφανή πρότυπα στον τομέα της τεχνολογίας και της παραγωγικής διαδικασίας, σε συνδυασμό με τη ριζική μεταβολή στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας, έχουν οδηγήσει στη ραγδαία επέκταση του τριτογενούς τομέα (ή αλλιώς τριτογενοποίηση) προκαλώντας κοινωνικοοικονομική ετερογενοποίηση. Υπό την επιρροή του διεθνούς ανταγωνισμού οι στρατηγικές αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου εστιάζουν σε διαδικασίες αστικής οικονομίας, τάσης που οδηγεί σε μια ιδεολογική επανεκτίμηση των πολιτικών της τοπικής αυτοδιοίκησης. Οι υφιστάμενες αλλαγές είναι δεδομένο ότι στοχεύουν σε επιμέρους αναδιαρθρώσεις της εργατικής δύναμης, των κοινωνικών τάξεων και των καταναλωτικών προτύπων. Ουσιαστικά, η μετάβαση στις μετα-τεϊλορικές μορφές της παραγωγικής και της εργασιακής διαδικασίας παραπέμπει όχι στο «τέλος της μαζικής παραγωγής» αλλά στη διαμόρφωση ενός νέου τεχνολογικού μετασχηματισμού στη βάση της πληροφορικής και των επικοινωνιών (Hirsch, 1989).

Συμπερασματικά, η υπαγωγή μιας σημαντικής μερίδας του πληθυσμού στη μορφή της μισθωτής εργασίας υποδηλώνει την οικονομική και οργανωτική κυριαρχία μιας εξαιρετικά περιορισμένης μειοψηφίας εργοδοτών ως φορέων κεφαλαίου. Πράγματι, στις χώρες οι οποίες αποτελούν και τις μεγάλες οικονομικές δυνάμεις της σύγχρονης εποχής το ποσοστό της συνολικής μισθωτής απασχόλησης υπερβαίνει το 83% (τέλη της δεκαετίας του '80), ενώ στις περισσότερες διαμορφώνεται πάνω από το

85% στις αρχές της δεκαετίας του '00. Συνεπώς, μέχρι στιγμής παραμένουν ανυπόστατες οι προβλέψεις για σημαντική μείωση της εργασιακής συμμετοχής στη παραγωγική διαδικασία λόγω της τεχνολογικής εξέλιξης, καθώς φαίνεται να έχει παρατηρηθεί το αντίθετο. Αυτό γίνεται αντιληπτό και στη Πολιτική Οικονομία της εργασίας που προβάλλει την ανθρώπινη εργασία ως ζωτικής σημασίας παραγωγική δύναμη για τη λειτουργία της οικονομίας και τον σχηματισμό οικονομικού πλεονάσματος (Λύτρας Α. Ν., 2016).

Γίνεται αντιληπτό ότι στη πορεία εξέλιξης του καπιταλισμού παρουσιάζεται μια έντονη τάση μείωσης των χειρωνακτών εργατών σε αντίθεση με τη διαρκή αύξηση της αναλογίας των εργατών λευκού κολάρου. Παρόλα αυτά, η ανομοιογένεια μεταξύ των μισθωτών υπαλλήλων είναι προφανής, καθώς φαίνεται να μεγεθύνεται η αναλογία των χαμηλά αμειβόμενων σε θέσεις εργασίας του λευκού κολάρου και να χάνεται το χαρακτηριστικό στοιχείο του κοινωνικού γοήτρου. Τέλος, με τις υφιστάμενες εξελίξεις στη βιομηχανία και την εμφάνιση του φαινομένου της τριτογενοποίησης είναι πλέον έκδηλος και ο διαχωρισμός μεταξύ ανειδίκευτων και ημι-ειδικευμένων εργατών, οι οποίοι απασχολούνται σε συγκεκριμένους επαγγελματικούς κλάδους (εμπόριο και μεταφορές, επαγγέλματα υγείας, τουρισμός, μεταποίηση, αγροτικός τομέας κ.λπ.) (SPEIER, 1934). Από τα παραπάνω συνάγεται ότι οι θεωρήσεις περί ενιαίας αγοράς εργασίας παρουσιάζουν σημαντικά κενά ιδίως από την στιγμή που διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός συνόλου επιμέρους αγορών, ιδιαίτερα αρθρωμένων και ιεραρχημένων με διακριτά χαρακτηριστικά, ειδικές ευαισθησίες στις εξωτερικές συνθήκες και περιορισμένες δυνατότητες υποκατάστασης και κινητικότητας μεταξύ αυτών. Συνεπώς, ο βαθμός «στεγανότητας» μιας αγοράς εργασίας εξαρτάται από την εσωτερική της ομοιογενοποίηση - εξαιρετικά αντιφατική πολιτική- αλλά και από την άσκηση αποτελεσματικής πολιτικής αποκλεισμού προς τις εκτός αυτής αγορές.

1.2 Η ανάδυση της αγοράς εργασίας στον καπιταλισμό και η ιδιαιτερότητα της εργατικής δύναμης ως εμπορεύματος

Με τον όρο αγορά εργασίας νοείται το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου τα άτομα κατανέμονται σε θέσεις μισθωτής απασχόλησης μέσω συμβολαίων εργασίας ή ατομικών συμβάσεων εργασίας. Η συγκρότηση της αγοράς εργασίας γίνεται στη βάση μιας ανταλλακτικής σχέσης κατά την οποία ο εργοδότης (αγοραστής της εργασίας) μισθώνει τον εργαζόμενο (πωλητή της εργασίας) για την εργασία που του

παρέχει. Η ανταλλακτική αυτή σχέση διαμορφώνει την εργασία ως εμπόρευμα και το πραγματικό αντικείμενο ανταλλαγής είναι η εργατική δύναμη του εργαζόμενου, δηλαδή η ικανότητά του προς εργασία έναντι μισθού υπό το διευθυντικό δικαίωμα του εργοδότη. Πρόκειται για έναν ιστορικά καθορισμένο θεσμό, καθώς συγκροτείται με την έλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και έχει συσταθεί ως αποτέλεσμα μακρών κοινωνικών μετασχηματισμών μετατρέποντας σταδιακά τον δουλοπάροικο σε ελεύθερο εργάτη και ιδιώτη. Ωστόσο, η διαδικασία εγκαθίδρυσης της αγοράς εργασίας έγινε μέσω απάνθρωπων και οδυνηρών διεργασιών προκειμένου η εργατική τάξη να αποκτήσει την εργασιακή πειθαρχία που υπαγορεύει η οργανωμένη παραγωγή και να καταστεί ικανή να εργαστεί σε εργασία κάθε μορφής. Τα λεγόμενα workhouses, η φυλακή, το άσυλο, η ποινική δίωξη της επαιτείας, της πορνείας και της αλητείας, καθώς και η νομική προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας συνιστούν ορισμένους από τους θεσμούς σωφρονισμού και «μισθωτοποίησης» του πληθυσμού στα αστικά κέντρα ύστερα από τη διάλυση των παραγωγικών δομών στο ύπαιθρο. Σύμφωνα με τον Marx η διαδικασία μετασχηματισμού του πληθυσμού σε μισθωτούς συνιστά τη διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου, η οποία λαμβάνει χώρα ταυτόχρονα με την εμφάνιση του καπιταλιστικού συστήματος και της αγοράς εργασίας. Τέλος, η αγορά εργασίας επιτελεί δύο σημαντικές λειτουργίες: α) τη κατανομητική λειτουργία με την έννοια ότι καταναίμει τους εργαζόμενους σε συγκεκριμένες θέσεις εργασίας και β) την αναπαραγωγική λειτουργία για τη βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή τους. Η τάση του μηχανισμού της αγοράς εργασίας να επιτελεί αποτελεσματικά τη πρώτη λειτουργία συγκριτικά με τη δεύτερη οφείλεται στο κριτήριο της κερδοφορίας. Για την αποτελεσματική αυτή επιτέλεση της κατανομητικής λειτουργίας χρησιμοποιείται ως βασικό εργαλείο ο διαφορισμός των μισθών κατά κλάδο παραγωγής και κατά ειδικότητα. Οποιαδήποτε παρέμβαση θεσμικών παραγόντων⁵ για τον εξισωτισμό των μισθών συνιστά τροχοπέδη στην κατανομητική λειτουργία. Παρόλα αυτά η παρουσία τους είναι ιδιαίτερα χρήσιμη προκειμένου να εξασφαλιστεί η βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή των εργαζομένων καθώς συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση της κατανομητικής λειτουργίας, πόσο μάλλον όταν διαπιστώνεται ότι η αδυναμία της αγοράς εργασίας στην επιτέλεση της δεύτερης λειτουργίας είναι γενικευμένη και δεν

⁵ Η λειτουργία τους είναι διττή: αφενός στοχεύουν στην εξασφάλιση της συντήρησης και της αναπαραγωγής της εργατικής τάξης και αφετέρου στην εμπέδωση του εργασιακού ήθους και της πειθαρχίας στα πλαίσια της ιδεολογικής εγχάραξης.

παρατηρείται μόνο σε περιόδους οικονομικής κρίσης και μαζικής ανεργίας (Δεδουσόπουλος, 2014).

Η αγορά εργασίας διαχειρίζεται ένα ιδιόμορφο εμπόρευμα συγκριτικά με τα λοιπά εμπορεύματα, αφού η εργατική δύναμη είναι αδιαχώριστη από τη φυσική οντότητα του φορέα της, δηλαδή τον εργάτη. Αρχικά, η προσφορά εργατικής δύναμης είναι μη υποκείμενη σε οικονομικούς ορθολογισμούς και κριτήρια κερδοφορίας από την πλευρά των παραγωγών όπως συμβαίνει με τα λοιπά προϊόντα-εμπορεύματα στην αγορά. Επίσης, η αδιαχώριστη φύση της εργατικής δύναμης και του φορέα της συνεπάγεται ότι για την αναπαραγωγή της πρώτης απαιτείται η απόκτηση των αναγκαίων μέσων επιβίωσης για την εξασφάλιση της φυσικής οντότητας των εργατών. Αυτά οι μισθωτοί εργαζόμενοι μπορούν να τα αποκτήσουν μόνο μέσω πώλησης της εργατικής τους δύναμης. Έτσι, η εργατική δύναμη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα ευπαθές εμπόρευμα, καθώς η αποχή από την μισθωτή εργασία συνεπάγεται όχι μόνο την αδυναμία επιβίωσης του εργάτη αλλά και την απαξίωση των εργασιακών του δεξιοτήτων⁶. Παράλληλα, κι ενώ το κόστος παραγωγής των λοιπών εμπορευμάτων μπορεί να μειωθεί μέσω των τεχνολογικών καινοτομιών και να οδηγήσει σε αύξηση της κερδοφορίας, η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης μέσω συμπίεσης του κόστους της προς τα κάτω είναι ένα εξαιρετικά επικίνδυνο και πολύπλοκο εγχείρημα. Τέλος, το κεφάλαιο, σε αντίθεση με την εργατική δύναμη, είναι ένα στοιχείο το οποίο ρευστοποιείται εύκολα λαμβάνοντας ποικίλες μορφές (χρηματικό, εμπορικό, παραγωγικό). Από την άλλη, η αποχώρηση των ειδικών επαγγελματικών δεξιοτήτων από τον εργαζόμενο και η εκμάθηση μιας νέας τεχνογνωσίας συνεπάγεται οικονομικό και ψυχολογικό κόστος, το οποίο προσμετράται με την ηλικία και τον χρόνο εργασίας (Δεδουσόπουλος, 2014).

1.3 Μια ιστορική αναδρομή των θεωριών του μισθού από τη σκοπιά της Πολιτικής Οικονομίας και της Οικονομικής Επιστήμης

Πρώτος ο Α. Smith σε μια προσπάθεια να αναλύσει την υπολανθάνουσα ουσία του καπιταλιστικού συστήματος, διαχώρισε το εμπόρευμα σε δύο διαστάσεις: την αξία χρήσης και την αξία ανταλλαγής. Ειδικότερα, η αξία χρήσης αντανακλά την ιδιότητα του παραγόμενου προϊόντος να ικανοποιεί κάποιες ανθρώπινες κοινωνικές ανάγκες. Από την άλλη, η ανταλλακτική αξία εκφράζει την ικανότητα προς ανταλλαγή

⁶ Ο ρυθμός υποβάθμισης των δεξιοτήτων εξαρτάται από τη χρονική διάρκεια της ανεργίας και τον ρυθμό μεταβολής των τεχνικών μεθόδων παραγωγής.

στη σφαίρα διανομής ενός εμπορεύματος. Έτσι, η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος συνιστά φορέα αξίας που βρίσκεται ενσωματωμένη σε αυτό και η οποία προσδιορίζεται από τη ποσότητα της εργασίας που δαπανήθηκε για να παραχθεί. Η Κλασική Πολιτική Οικονομία λόγω της περιορισμένης ιστορικής και κοινωνικής οπτικής που διαθέτει επικεντρώνεται στην αξία της ανταλλαγής, δηλαδή υποστηρίζει ότι τα προϊόντα παράγονται με σκοπό τη πώληση και την αποκόμιση κέρδους. Ειδικότερα, η ρικαρδιανή θεωρία της Ενσωματωμένης Εργασίας στη προσπάθειά της να δώσει μια απάντηση στα ερωτήματα αναφορικά με τη ποιοτική (τι συνιστά πηγή της αξίας;) και τη ποσοτική (πώς μετριέται η αξία;) διάσταση της εργασιακής αξίας ανάγει τις απαντήσεις στην εργασία ως υπαρκτό κοινωνικό γεγονός και στον δαπανημένο χρόνο εργασίας αντίστοιχα⁷. Το παραπάνω απορρέει από την αδυναμία της να διακρίνει μεταξύ ενσωματωμένης στο προϊόν εργασίας και αφηρημένης κοινωνικής εργασίας⁸. Συνεπώς, στη Κλασική Πολιτική Οικονομία ο διαχωρισμός μεταξύ ικανότητας προς εργασία (εργατική δύναμη) και εργασίας (αποτέλεσμα αυτής) παραμένει ανύπαρκτος, με αποτέλεσμα να παρουσιάζει αδυναμία στην ερμηνεία της εκμεταλλευτικής διαδικασίας που υπόκειται η εργατική τάξη στη σφαίρα παραγωγής και να αντιμετωπίζει την αξία της εργατικής δύναμης ως ένα φυσικό παρά κοινωνικό στοιχείο (Μαυρουδέας, 2006).

Με την επικράτηση της μισθωτής εργασίας τον 18^ο αιώνα, το ύψος των μισθών καθώς και οι διάφοροι παράγοντες διαμόρφωσής τους απασχόλησαν ιδιαίτερα την οικονομική θεωρία. Οι κλασικοί φιλελεύθεροι ως υπέρμαχοι της ατομικής ελευθερίας, της ατομικής ιδιοκτησίας, της οικονομικής πολιτικής του *laissez-faire* και του Φυσικού Δικαίου συγκροτούν τη «θεωρία του μισθού επιβίωσης» (*subsistence theory of wage*). Αρχικά, ο A.Smith υποστήριξε ότι η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας μπορεί να επιτευχθεί είτε μέσω της βελτίωσης της ικανότητας των εργατών (μέσω του καταμερισμού της εργασίας) είτε με τη συμβολή της τεχνικής προόδου. Ειδικότερα, σύμφωνα με τη «θεωρία του μισθού επιβίωσης» το ύψος αυτού θα πρέπει να διαμορφώνεται μακροπρόθεσμα σε ένα επίπεδο που να επιτρέπει την επιβίωση του εργάτη και της οικογένειάς του. Οποιαδήποτε απόκλιση του μισθού είτε προς τα άνω είτε προς τα κάτω από το ελάχιστο όριο επιβίωσης θα προκαλέσει

⁷ Ο D.Ricardo επεκτείνεται -βέβαια όχι με ιδιαίτερη επιτυχία- και στο ζήτημα της σύνδεσης των αξιών και των τιμών (έκφραση του μέτρου της αξίας στις αγοραίες ανταλλακτικές ισοδυναμίες).

⁸ Η αφηρημένη εργασία αναφέρεται στο γεγονός ότι κάθε ανθρώπινη παραγωγική δραστηριότητα λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο μιας θεμελιακής κοινωνικής σχέσης, της σχέσης εργασίας και κεφαλαίου.

σημαντικές μεταβολές στη προσφερόμενη ποσότητα εργασίας και θα οδηγήσει είτε σε πτώση είτε σε άνοδο του μισθού αντίστοιχα. Ο Thomas Robert Malthus (1766-1834) ήταν αυτός που συνέδεσε τον παράγοντα του πληθυσμού με τους παραγωγικούς πόρους, υποστηρίζοντας ότι η τάση για πληθυσμιακή αύξηση (γεωμετρική αύξηση) είναι μεγαλύτερη από την ικανότητα της γης να παράγει μέσα διαβίωσης για τον άνθρωπο λόγω της επίδρασης των φθινουσών αποδόσεων του εδάφους. Τη γενική τοποθέτηση του A.Smith αναφορικά με τον προσδιορισμό του μισθού από τις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης τροποποίησε ο David Ricardo (αρχές 19^{ου} αιώνα). Σύμφωνα με τον Ricardo υφίσταται μια «φυσική», δηλαδή μια μακροχρόνια τιμή ανεξάρτητη από τις προσωρινές διακυμάνσεις της προσφοράς και της ζήτησης στην αγορά, και μια αγοραία τιμή για την εργασία. Η φυσική τιμή προσδιορίζεται από τις τιμές των προϊόντων επιβίωσης (καλάθι καταναλωτικών αγαθών απαραίτητων για την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού), ενώ η αγοραία εξαρτάται από τις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης και είναι αυτή με την οποία αμείβονται πραγματικά οι εργαζόμενοι. Ο ρικαρδιανός «σιδηρούν νόμος των μισθών» που εξισώνει τον μισθό των εργατών με το σύνολο των μέσων διαβίωσης, απαραίτητων για την βιολογική τους αναπαραγωγή, οικοδόμησε ένα ισχυρό θεωρητικό έρεισμα για την υποστήριξη μιας αντισυνδικαλιστικής βάσης. Έτσι, η θεωρία του νομιμοποιούσε την ανυπαρξία εργοστασιακής ρύθμισης στην εποχή του (Σωτηρόπουλος & Οικονομάκης, 2008).

Για τον Marx και τον Engels ο μισθός καθορίζεται και από ιστορικούς και κοινωνικούς παράγοντες εντός του καπιταλιστικού συστήματος. Κεντρική συνιστώσα στη μαρξική συλλογιστική είναι ότι η αξία του εμπορεύματος αντιπροσωπεύει όχι τον χρόνο εργασίας που δαπανήθηκε για να παραχθεί αλλά τη κοινωνικά αναγκαία εργασία, δηλαδή την ποσότητα εργασίας που προσδιορίζεται από τις ιστορικά κρατούσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες (τη ταξική πάλη και τον ενδοκαπιταλιστικό ανταγωνισμό και, δευτερευόντως, τις συνθήκες παραγωγής). Σύμφωνα με τον K.Marx, η εργασία δημιουργεί την αξία και αποτελεί ιδιόμορφο εμπόρευμα, καθώς σε αντίθεση με τα μέσα παραγωγής (απονεκρωμένη εργασία ή σταθερό κεφάλαιο) η εργασιακή δύναμη είναι ενσωματωμένη στον φορέα της και έχει την ικανότητα να δημιουργεί (ζωντανή εργασία ή μεταβλητό κεφάλαιο). Η αξία της εργατικής δύναμης περιλαμβάνει τρεις διαστάσεις: τον χρόνο εργασίας, ένα φυσικό τμήμα απαραίτητο για την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού (δέσμη βασικών καταναλωτικών αγαθών π.χ. τροφή, ένδυση, στέγαση) και ένα ιστορικό και

κοινωνικό τμήμα που αντικατοπτρίζει τον συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Ο μισθός, δηλαδή η χρηματική τιμή (monetary-price) της εργατικής δύναμης, κυμαίνεται γύρω από την προσδιορίζουσα αξία του (Μαυρουδέας Σ. Δ., 2006).

Η διάκριση ανάμεσα στην εργατική δύναμη και το αποτέλεσμα αυτής (εργασία) οδηγεί τη μαρξιστική προσέγγιση στο συμπέρασμα ότι η ζωντανή εργασία συνιστά πηγή πλεονάσματος, δηλαδή υπεραξίας. Ειδικότερα, ο χρόνος εργασίας χωρίζεται σε δύο τμήματα: Το ένα τμήμα αφορά στον χρόνο εργασίας που είναι απαραίτητος για τη παραγωγή του καλαθιού των καταναλωτικών αγαθών, το οποίο χρησιμεύει στην αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού (αντιπροσωπεύει την αξία της εργασιακής δύναμης). Το άλλο τμήμα αντιπροσωπεύει τη παραγωγή πλεονάσματος (υπεραξίας)⁹ που ιδιοποιείται ο κεφαλαιοκράτης με τη μορφή κέρδους. Η αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη βιωσιμότητα του καπιταλιστικού συστήματος, ενώ το επίπεδο της υπεραξίας εξαρτάται από το ποσοστό της κερδοφορίας. Επίσης, ο Marx στη τοποθέτησή του για το ζήτημα του μετασχηματισμού (transformation problem), υποστήριξε ότι ο πραγματικός μισθός πρέπει να μεταβληθεί σε περίπτωση αλλαγής της αξίας των μέσων κατανάλωσης. Αν παραμείνει σταθερός σημαίνει ότι υπάρχει αναντιστοιχία μεταξύ της υπεραξίας και του συνολικού ποσοστού κέρδους. Τέλος, σημαντικό ρόλο στη συγκράτηση των μισθών σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα διαδραματίζει και ο παράγοντας του «εφεδρικού βιομηχανικού στρατού»¹⁰, ανάγοντας έτσι την αιτία υπερπροσφοράς εργασίας σε ένα τεχνητό κατασκευάσμα των καπιταλιστών παρά σε δημογραφικό παράγοντα (Mavroudeas, 2001). Συνεπώς, ο Marx κατορθώνει όχι μόνο να αναδειξεί ότι η σχέση ανάμεσα στο μερίδιο των μισθών (μισθιακό κονδύλι) και το μερίδιο των κερδών¹¹ είναι ευμετάβλητη, αλλά αναγνώρισε και τη θεμελιώδη κοινωνική αποστολή που εκπληρώνουν τα εργατικά συνδικάτα στη βελτίωση της θέσης των εργατών.

⁹ Κατά τη μαρξική συλλογιστική η παραγωγή επιπλέον αξίας λαμβάνει χώρα στη σφαίρα παραγωγής και όχι της διανομής. Επίσης, κρίσιμη είναι η διάκριση μεταξύ απόλυτης υπεραξίας-αύξηση της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας με σταθερή την αξία της εργασιακής δύναμης- και σχετικής υπεραξίας-μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης με τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας να παραμένει σταθερή (εντατικοποίηση των ρυθμών παραγωγής λόγω τεχνολογικής καινοτομίας).

¹⁰ Αυτό το πλεόνασμα εργατικής δύναμης οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στη βελτίωση της παραγωγικής διαδικασίας και στον ρυθμό της οικονομικής μεγέθυνσης.

¹¹ Καθώς και το επίπεδο των κερδών εξαρτάται από τον κοινωνικό συσχετισμό δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας.

Για τα ορθόδοξα οικονομικά η εργασία συνιστά ένα εμπόρευμα όπως και όλα τα υπόλοιπα (γη, πρώτες ύλες, κεφάλαιο) συγκροτώντας έτσι τη θεωρία των παραγωγικών συντελεστών η οποία έρχεται σε κατάφορη αντίθεση με τη θεωρία των παραγωγικών δυνάμεων στη Πολιτική Οικονομία. Κεντρική υπόθεση της σχολής της οριακής χρησιμότητας είναι ο νόμος του Say, κατά τον οποίο η προσφορά¹² δημιουργεί και εξισώνεται με τη ζήτηση όπου σε δεδομένο σημείο ισορροπίας η αγορά εργασία εκκαθαρίζεται. Αρχικά, η πλευρά της ζήτησης καθορίζεται από την θεωρία της οριακής παραγωγικότητας της επιχείρησης, η οποία επιθυμεί τη μεγιστοποίηση των κερδών της. Η πλευρά της προσφοράς διαμορφώνεται από τις αποφάσεις των εργαζομένων για εργασία ή σχόλη (leisure) με κριτήριο τη μεγιστοποίηση της χρησιμότητάς τους (utility). Στο νεοκλασικό υπόδειγμα η άμεση ανταπόκριση των μισθών (ονομαστικοί) και των τιμών στις διακυμάνσεις της ζήτησης είναι αυτή που οδηγεί την αγορά εργασίας σε κατάσταση ισορροπίας¹³ με απουσία ακούσιας ανεργίας. Η εγγενής ευστάθεια του καπιταλιστικού συστήματος ανάγει την εξήγηση των οικονομικών κρίσεων και της ανεργίας σε εξωγενή φαινόμενα (π.χ. στρεβλώσεις αγοραίου ανταγωνισμού). Ενδιαφέρουσα είναι η κριτική που ασκεί στα παραπάνω η κεϋνσιανή οικονομική σκέψη σχετικά με την ανάλυσή της για την ακούσια ανεργία και την μισθολογική ακαμψία. Αρχικά, η επίμονη παρουσία της ανεργίας οφείλεται στην αποτυχία των μισθών να προσαρμοστούν σταδιακά στους ρυθμούς εκκαθάρισης της αγοράς εργασίας. Αυτή η μισθολογική ακαμψία αποδίδεται είτε στο φαινόμενο ψευδαίσθησης του χρήματος¹⁴ (money illusion) είτε σε θεσμικούς παράγοντες. Οι κρίσεις των μακροοικονομικών διακυμάνσεων σπάνια συνιστούν εξωγενή φαινόμενα, καθώς οφείλονται στις μεταβολές της ζήτησης στον τομέα των επενδύσεων και, ειδικότερα, των αποθεμάτων. Βαθύτερη αιτία των μεταβολών είναι οι απρόσμενες προσδοκίες των επενδυτών, καθώς σύμφωνα με τη κεϋνσιανή σκοπιά τα άτομα κυριαρχούνται από ζώωδη ένστικτα (animal spirits) (Greenwald & Stiglitz, 1987).

¹² Κεντρικός ερμηνευτικός παράγοντας για την ανάλυση της αγοράς εργασίας στα νεοκλασικά οικονομικά συνιστούν τα οικονομικά της προσφοράς.

¹³ Ωστόσο, όπως θα αναλυθεί στην επόμενη υποενότητα η νεοκλασική προσέγγιση έχει αποδεχθεί την ύπαρξη περιπτώσεων διάκρισης έναντι των εργαζομένων, οι οποίες οδηγούν την αγορά εργασίας σε βραχυπρόθεσμη ανισορροπία.

¹⁴ Η ανάλυση της αγοράς εργασίας στηρίζεται στα πραγματικά και όχι ονομαστικά μεγέθη (πραγματικός μισθός), καθώς τα πραγματικά μεγέθη λαμβάνουν υπόψη τον ρυθμό πληθωρισμού των τιμών.

1.4 Οικονομικές θεωρίες για την ερμηνεία των διακρίσεων στην αγορά εργασίας

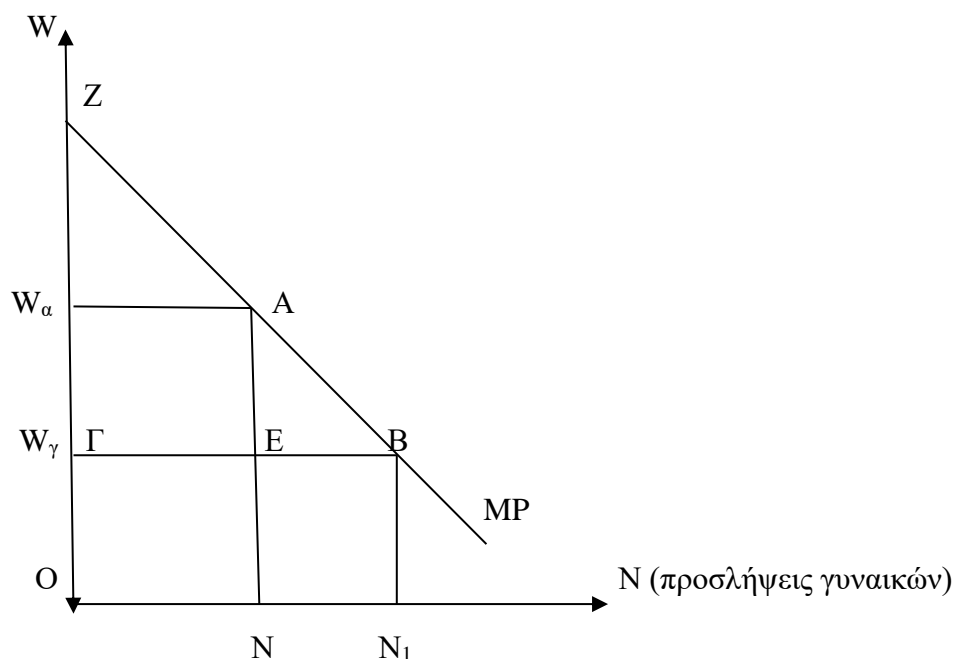
Σύμφωνα με το νεοκλασικό υπόδειγμα η ύπαρξη μισθολογικών διαφορών σε μια ανταγωνιστική αγορά εργασίας είναι ανέφικτη σε μακροχρόνιο ορίζοντα, καθώς η πληροφόρηση, η γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα των εργαζομένων αλλά και η επιθυμία των διαπραγματευτικών μερών- εργοδοτών και εργατών- για μεγιστοποίηση της χρησιμότητάς τους θα επανορθώσουν τις βραχυχρόνιες μισθολογικές ανισότητες. Οι μόνες αιτιολογήσεις γύρω από το ζήτημα των μισθολογικών αποκλίσεων αφορούν στην ανομοιογένεια του εργατικού δυναμικού (διαφορετική ατομική παραγωγικότητα λόγω εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτισης, ταλέντου, εμπειρίας κ.λπ.) αλλά και στα εγγενή χαρακτηριστικά των θέσεων εργασίας¹⁵ (ευχάριστο περιβάλλον, μονιμότητα, παρουσία ή απουσία γοήτρου κ.λπ.). Διακρίσεις έναντι συγκεκριμένων ομάδων εργατικού δυναμικού (γυναίκες, νέοι και μειονότητες) έχουν παροδική διάσταση, καθώς οι εργοδότες θα καταλήξουν μη-ανταγωνιστικοί. Ωστόσο, συχνά υφίστανται μισθολογικές διαφοροποιήσεις οι οποίες είναι αδύνατον να δικαιολογηθούν λόγω διαφορών στην ατομική παραγωγικότητα ή στα διαφορετικά χαρακτηριστικά των θέσεων εργασίας, καθώς παρατηρούνται μεταξύ εργαζομένων παρόμοιας ποιότητας σε ίδιες περίπου θέσεις εργασίας (ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ, 1989).

Στη διάρκεια ετών έχουν διατυπωθεί ειδικότερες θεωρίες για την εξήγηση των υφιστάμενων ανισοτήτων στις αμοιβές. Αρχικά, η υπόθεση ότι ορισμένοι εργοδότες ασκούν προκαταλήψεις σε ορισμένες ομάδες εργατών και τους μισθώνουν με χαμηλότερες αμοιβές διατυπώθηκε από τον οικονομολόγο G.Becker το 1957 (διακρίσεις λόγω προσωπικής προκατάληψης). Ως αρχικές υποθέσεις συνιστούν ότι ένας εργοδότης είναι προκατειλημμένος απέναντι στις γυναίκες και ότι οι άνδρες και οι γυναίκες εργαζόμενοι έχουν την ίδια παραγωγικότητα (και συνεπώς οι μισθοί πρέπει να είναι ίδιοι). Ωστόσο, λόγω της προκατάληψης του εργοδότη προς τις γυναίκες, αυτές σε περίπτωση που επιθυμούν να εργαστούν στην επιχείρησή του θα πρέπει αναγκαστικά να δεχτούν χαμηλότερο μισθό. Από την άλλη, ο εργοδότης προκειμένου να προσλάβει περισσότερους άνδρες πληρώνει περισσότερο και, αντίστοιχα, τις γυναίκες λιγότερο από την αξία του οριακού προϊόντος της εργασίας τους. Γίνεται

¹⁵ Πρόκειται για τη θεωρία των εξισωτικών ή αντισταθμιστικών μισθολογικών διαφορών του Adam Smith ήδη από τον 18^ο αιώνα, κατά την οποία ο εργαζόμενος στη σύμβαση εργασίας του μισθώνει τις υπηρεσίες του (έναντι μισθού) και «αγοράζει» τα χαρακτηριστικά της θέσης εργασίας από τον εργοδότη (αφαιρώντας την τιμή από τον μισθό του).

αντιληπτό ότι το κόστος εργασίας των ανδρών είναι μεγαλύτερο του κόστους των γυναικών και ότι ο εργοδότης γίνεται μη-ανταγωνιστικός λόγω απώλεια κέρδους. Παρακάτω στο διάγραμμα 1.1 η ευθεία MP απεικονίζει την καμπύλη οριακής παραγωγικότητας των εργαζομένων. Ο προκατειλημμένος εργοδότης θα προσλάβει μόνο άνδρες υπαλλήλους ON όπου $A, MP = OW_{\alpha}$. Ο μη προκατειλημμένος εργοδότης, όμως, θα προσλάβει ON_1 όπου $B, MP = OW_{\gamma}$. Το κόστος εργασίας για τον προκατειλημμένο εργοδότη αποτυπώνεται από το σημείο OΓEN, ενώ το κέρδος είναι το εμβαδόν ΓΖΑΕ. Ο μη προκατειλημμένος εργοδότης έχει μεγαλύτερο κέρδος (ΓΖΒ), ενώ η απώλεια κέρδους του προκατειλημμένου εργοδότη αποτυπώνεται στο τμήμα ΕΑΒ. Τέλος, πρέπει να ειπωθεί ότι ο συντελεστής διάκρισης- η διαφορά μεταξύ του μισθού W_{α} και W_{γ} - εξαρτάται και από το μέγεθος της προσφοράς εργασίας των γυναικών απέναντι στις οποίες ασκούνται διακρίσεις. Σύμφωνα με το παραπάνω υπόδειγμα, ο ανταγωνισμός θα επέφερε βαθμιαία εξίσωση στις αμοιβές των δύο φύλων. Παρόλα αυτά, τα εμπειρικά δεδομένα δείχνουν σταθερά μεγάλες διακρίσεις στις αμοιβές των εργαζομένων κατά φύλο (και στην Ελλάδα), οδηγώντας στο συμπέρασμα είτε α) ότι η αγορά εργασίας λειτουργεί μη ανταγωνιστικά είτε, β) ότι μεγάλο μέρος των μισθολογικών αποκλίσεων είναι ανερμήνευτο και, άρα, ευθύνεται σε διακρίσεις εις βάρος των γυναικών εργαζομένων (ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ, 1989).

Διάγραμμα 1.1: Η απασχόληση από προκατειλημμένους και μη προς τις γυναίκες εργοδότες

Μια άλλη θεωρία από τους οικονομολόγους Kenneth Arrow και Edmund Phelps υποστηρίζει ότι οι εργοδότες προβαίνουν σε διακρίσεις όχι λόγω προσωπικής προκατάληψης αλλά ατελούς πληροφόρησης για την πραγματική παραγωγικότητα των υποψήφιων εργαζομένων. Το ζήτημα είναι ότι κατά τη διαδικασία πρόσληψης το «σήμα» που λαμβάνει ο εργοδότης για τους εν δυνάμει υπαλλήλους του π.χ. φύλο, φυλή, θρήσκευμα, τύπος εργασιακής σύμβασης στον πρότερο εργασιακό βίο κ.λπ. δεν αντιπροσωπεύουν πλήρως την πραγματικότητα. Επειδή η ακριβής αξιολόγηση της αποδοτικότητας του κάθε υποψηφίου συνεπάγεται υψηλή δαπάνη χρήματος και χρόνου, οι εργοδότες βασίζονται σε γενικά χαρακτηριστικά της πληθυσμιακής ομάδας στην οποία ανήκουν οι υποψήφιοι. Για παράδειγμα, στη διαδικασία πρόσληψης μιας υποψήφιας γυναίκας οι εργοδότες θα βασιστούν στις στατιστικές πιθανότητες για απόσυρση από την αγορά εργασίας λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων ή και υψηλής κινητικότητας λόγω του γεγονότος ότι ο μισθός της αποτελεί συμπληρωματική και όχι κύρια πηγή εισοδήματος για την οικογένεια. Η συστηματική διάκριση, λοιπόν, κατά τη στατιστική θεωρία των διακρίσεων θα σταματήσει με μεταβολές στα γενικά χαρακτηριστικά της ομάδας που υφίσταται διακρίσεις (προσφορά εργασίας), με αναδιαρθρώσεις στο σύστημα προσλήψεων και με αναβαθμίσεις στις μεθόδους

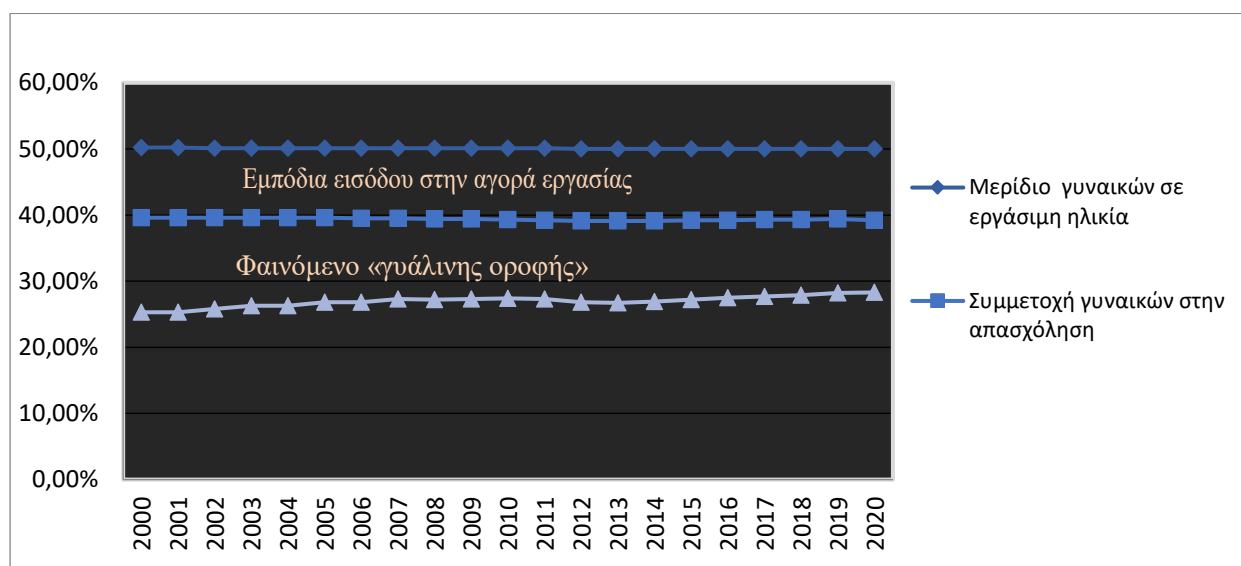
μέτρησης της παραγωγικότητας συγκεκριμένων ατόμων¹⁶ (ζήτηση εργασίας) (ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ, 1989).

Η θεωρία διακρίσεων λόγω επαγγελματικής υπερσυγκέντρωσης που διατυπώθηκε από την αμερικανίδα οικονομολόγο Barbara Bergan απορρέει από την εμπειρική παρατήρηση ότι στην αγορά εργασίας τίθενται φραγμοί πρόσβασης σε διάφορα επαγγέλματα για ορισμένα άτομα. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή η άνιση πρόσβαση οφείλεται είτε στα οργανωμένα συμφέροντα (π.χ. συνδικαλιστικές οργανώσεις) είτε στη νομική προστασία ή ακόμη και σε ιστορικές συνιστώσες και παραδοσιακά κατάλοιπα. Το αποτέλεσμα είναι ορισμένα άτομα να υπερεκπροσωπούνται σε συγκεκριμένα επαγγέλματα χωρίς να υπάρχει ουσιαστική εξήγηση για αυτό. Σε αυτό το σημείο προκύπτει το ζήτημα της άνισης επαγγελματικής κατανομής των φύλων που έχει απασχολήσει τον δημόσιο και ακαδημαϊκό διάλογο¹⁷ με κύρια συλλογιστική ότι επαγγέλματα υψηλού γοήτρου και μισθολογικών αποδοχών συγκεντρώνονται παραδοσιακά σε άνδρες. Πληθώρα ερευνών έχουν πραγματοποιηθεί για τη διερεύνηση του ζητήματος, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μελέτη της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ILO) για την εξέλιξη του φαινομένου του κάθετου επαγγελματικού διαχωρισμού («γυάλινης οροφής»- glass ceiling) και των εμποδίων που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες κατά την είσοδό τους στην αγορά εργασίας την τελευταία εικοσαετία (διάγραμμα 1.2). Η πλειονότητα των ερευνών αποδίδει την ύπαρξη φραγμών για ορισμένα επαγγέλματα σε παράγοντες που υφίστανται πριν την είσοδο στην αγορά εργασίας δίχως, βέβαια, να αμφισβητείται και η επιρροή των υπαρχουσών συνθηκών στον εργασιακό χώρο (ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ, 1989).

¹⁶ Υποστηρίζεται ότι η εμφάνιση των εσωτερικών αγορών εργασίας κατά την επιχειρηματική διάρθρωση των δυτικών οικονομιών μεταπολεμικά εδράζεται στο πλεονέκτημα αποδοτικότερης παρακολούθησης των εργαζομένων και αποτελεσματικής κατανομής τους στις θέσεις εργασίας. Ωστόσο, πρέπει να ειπωθεί ότι και εντός των εσωτερικών αγορών εργασίας έχει σημειωθεί έμφυλο μισθολογικό χάσμα.

¹⁷ Έχει αποτελέσει, επίσης, επίκεντρο εκτενούς συζήτησης και έρευνας από τη φεμινιστική οικονομική θεωρία.

Διάγραμμα 1.2: Μερίδιο γυναικών σε εργάσιμη ηλικία, στη συνολική απασχόληση και σε διευθυντικές και ανώτερες διοικητικές θέσεις, έτη 2000-2020, Διεθνής Οργανισμός Εργασίας (ILO)

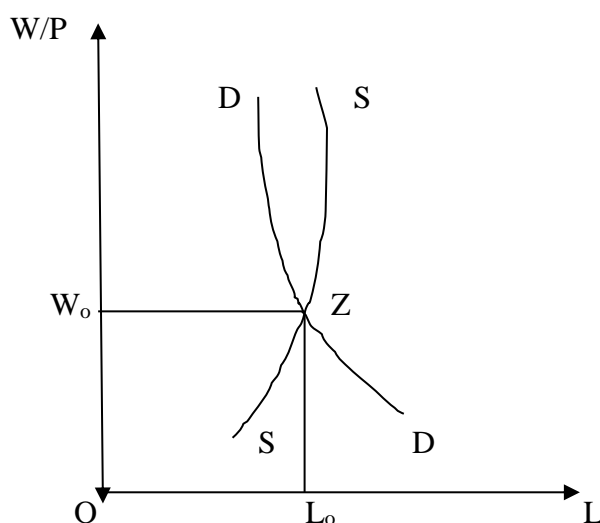
Πηγή: Αναδημοσίευση στοιχείων από International labour Organization, Nov. 2020, © ILOSTAT, <https://ilostat ilo.org/topics/women/>.

Τέλος, η πιο πρόσφατη ερμηνεία για την εξήγηση των μισθολογικών αποκλίσεων και της άνισης πρόσβασης σε ορισμένα επαγγέλματα είναι οι προσεγγίσεις της ΚΑΕ, οι οποίες θα αναλυθούν εκτενώς στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας. Ενδεικτικά, στα πλαίσια μιας κριτικής αξιολόγησης του νεοκλασικού υποδείγματος περί επικράτησης μιας ενιαίας αγοράς εργασίας και ελεύθερης μετακίνησης των εργαζομένων μεταξύ επαγγελμάτων και θέσεων εργασίας, οι θεωρίες της ΚΑΕ υποστηρίζουν ότι υπάρχουν υποσύνολα στην αγορά εργασίας. Αυτές οι υπο-αγορές (submarkets) θέτουν διαφορετικούς όρους και κριτήρια συμμετοχής που εξαρτώνται τόσο από τα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού (π.χ. φύλο, φυλή, εκπαίδευση, κοινωνική τάξη κ.λπ.) όσο και από διάφορες εργοδοτικές πρακτικές και καταλήγουν σε κατακερματισμό της αγοράς εργασίας. Οι θεωρητικοί της κατάτμησης των αγορών εργασίας υποστηρίζουν ότι υφίστανται δύο υποσύνολα: η πρωτεύουσα και δευτερεύουσα αγορά (ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ, 1989).

1.5 Ο ρόλος των εργατικών συνδικάτων στον προσδιορισμό του επιπέδου των μισθών και της απασχόλησης

Σύμφωνα με την νεοκλασική οικονομική σκέψη (διάγραμμα 1.3), η καμπύλη DD που αποτυπώνει το σύνολο των ζητούμενων ποσοτήτων εργασίας σε διαφορετικά επίπεδα μισθού έχει αρνητική κλίση, καθώς η οριακή παραγωγικότητα είναι φθίνουσα. Η καμπύλη SS που αποτυπώνει το σύνολο των προσφερόμενων ποσοτήτων εργασίας σε διαφορετικά επίπεδα μισθού παρουσιάζει ανοδική κλίση, καθώς για πρόσθετες ποσότητες εργασίας πρέπει να προσφερθεί υψηλότερος μισθός. Το σημείο που τέμνονται οι δύο καμπύλες (Z) αποτυπώνει το σημείο ισορροπίας και υποδηλώνει την ύπαρξη πλήρους απασχόλησης και την απουσία ανεργίας (εκκαθάριση αγοράς εργασίας). Είναι γεγονός ότι σε συνθήκες υψηλής ανεργίας και, άρα, μη εκκαθάρισης της αγοράς εργασίας η σχέση μισθού και παραγωγικότητας μπορεί να διαστρεβλωθεί. Ακόμη, η τοποθέτηση ότι η μισθολογική ευελιξία συμβάλλει στην απορρόφηση των ανέργων αποδεικνύεται ελαττωματική, καθώς έχει παρατηρηθεί ότι σε περιοχές με υψηλή ανεργία αυτή επιμένει ακόμη κι όταν οι μισθοί παρουσιάζουν ευελιξία προς τα κάτω. Η ύπαρξη χαμηλών επιπέδων μισθού φαίνεται να αντικατοπτρίζει τη προσδοκία των εργοδοτών ότι τέτοιου είδους θέσεις εργασίας θα εκπροσωπηθούν από «κατόχους συμπληρωματικού εισοδήματος» (second income earners) όπως οι γυναίκες, οι νέοι αλλά και οι λαμβάνοντες κρατικές επιχορηγήσεις (άνεργοι, μετανάστες αλλά και άτομα τρίτης ηλικίας) (Rubery, 1997).

Διάγραμμα 1.3: Προσδιορισμός του επιπέδου του μισθού και της απασχόλησης σε μια αγορά εργασίας

Παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν το επίπεδο του μισθού αφορούν τόσο στη ζήτηση όσο και στη προσφορά εργασίας. Από την πλευρά της ζήτησης μετατόπιση στη καμπύλη ζήτησης εργασίας μπορεί να παρατηρηθεί λόγω: α) αλλαγών στη παραγωγικότητα εργασίας (πάγιο κεφάλαιο, τεχνολογική εξέλιξη, βελτίωση της παραγωγικής διαδικασίας, εκπαίδευση και κατάρτιση εργατικού δυναμικού), β) μεταβολών στη ζήτηση αγοράς προϊόντος λόγω αλλαγών στις καταναλωτικές προτιμήσεις, γ) μεταβολών στις τιμές άλλων συντελεστών παραγωγής που αποτελούν υποκατάστατα της εργασίας. Από την πλευρά της προσφοράς, η καμπύλη της προσφοράς εργασίας μπορεί να μεταβληθεί λόγω περιουσιακών στοιχείων, των αποφάσεων των μελών ενός νοικοκυριού για χρηματικό εισόδημα από απασχόληση, του κόστους ευκαιρίας απασχόλησης για τις γυναίκες, τους νέους και τους ηλικιωμένους κ.λπ.. Τέλος, σύμφωνα με την κυρίαρχη νεοκλασική οικονομική σκέψη παράγοντες όπως τα συνδικάτα και οι κυβερνητικές οικονομικές πολιτικές προκαλούν ένα είδος ακαμψίας στους μισθούς και συνιστούν τροχοπέδη στην επίτευξη ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας¹⁸ (ΠΙΕΤΡΙΝΙΩΤΗ, 1989).

Σημαντική είναι η συμβολή στη διαμόρφωση του δημόσιου διαλόγου η θεωρία των εντός και εκτός των τειχών¹⁹ (insider outsider theory) κατά την οποία ο κατακερματισμός της αγοράς εργασίας οφείλεται στη δράση των εργατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων και των κρατικών πολιτικών με την θεσμοθέτηση μισθών πάνω από το σημείο ισορροπίας της αγοράς εργασίας (κατώτατος μισθός²⁰). Ειδοποιός διαφορά με τη θεωρία του μισθού αποδοτικότητας είναι ότι η συμπεριφορά των εργαζομένων- και όχι των επιχειρήσεων- οδηγεί στη διαμόρφωση του επιπέδου των μισθών πάνω από το επίπεδο ανταγωνισμού. Η δυνατότητα ορισμένων απασχολούμενων να αμείβονται με υψηλότερους μισθούς οφείλεται στις επιπτώσεις του κόστους για την αντικατάστασή τους από την επιχείρηση. Έτσι, ο ανταγωνισμός

¹⁸ Σε συνθήκες ανταγωνισμού ο μηχανισμός των μισθών εκκαθαρίζει τις πλεονάζουσες ποσότητες εργασίας ή μισθώνει τις κενές θέσεις απασχόλησης.

¹⁹ Στα πλαίσια ανάλυσης της ακούσιας ανεργίας με όρους ατέλειας της αγοράς εργασίας, η νεοκλασική οικονομική θεωρία (δεκαετία '80) ανέπτυξε τα υποδείγματα των insider-outsider και του μισθού αποδοτικότητας (efficiency wage theory) ενσωματώνοντας κρίσιμες πλευρές στις θεωρίες των ΚΑΕ.

²⁰ Με τον όρο «κατώτατος μισθός» (minimum wage) ορίζεται ένα κατώτατο επίπεδο χρηματικής αμοιβής για εξαρτημένη εργασία που καθορίζεται με νόμο και, συνεπώς, επιβάλλεται από το κράτος. Ο μηχανισμός διαμόρφωσης και επιβολής του κατώτατου μισθού διαφέρει από χώρα σε χώρα, ωστόσο, διακρίνονται ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά στη διαδικασία του καθορισμού του. Ειδικότερα, η θεσμοθέτησή του συνιστά αρμοδιότητα α) είτε της νομοθετικής εξουσίας, β) είτε της εκτελεστικής εξουσίας, γ) είτε μιας επιτροπής με γνωμοδοτικό χαρακτήρα προς την εκτελεστική λειτουργία και δ) είτε ενός συμβουλίου με εξουσιοδότηση να διαμορφώνει τελικές αποφάσεις για το ζήτημα.

στον δευτερεύοντα τομέα διαμορφώνεται από τις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης, σε αντίθεση με τις εσωτερικές αγορές εργασίες που λειτουργούν βάσει εσωτερικών γραφειοκρατικών ρυθμίσεων²¹. Σύμφωνα με το υπόδειγμα του μισθού αποδοτικότητας και εκκινώντας από την υπόθεση ότι εφόσον ο μισθός στην ανταγωνιστική αγορά προσδιορίζεται στο επίπεδο που εξασφαλίζεται πλήρης απασχόληση, ο εργαζόμενος έχει αντικίνητρο καταβολής εργασιακής προσπάθειας (σε περίπτωση απόλυσης μπορεί να εργασθεί και πάλι άμεσα). Από την πλευρά τους οι επιχειρήσεις καταβάλλουν τον λεγόμενο αποτελεσματικό μισθό (πάνω από τον συμβατικό ελάχιστο μισθό) για τη διασφάλιση της εργασιακής αποδοτικότητας. Συνεπώς, για τους εργαζόμενους η απώλεια μιας τέτοιας θέσης εργασίας συνεπάγεται για αυτούς πραγματικό κόστος (Κουτεντάκης, 2005).

Η νεοκλασική τοποθέτηση ότι η συμβολή των εργατικών συνδικάτων και η θέσπιση κατώτατων μισθών εντείνουν τα ποσοστά ανεργίας (ειδικά των χαμηλά ειδικευόμενων εργατών), καθώς μια αύξηση στη διασπορά μισθών βρίσκεται σε συνάρτηση με την άνοδο της ανεργίας έχει προκαλέσει εκτενή συζήτηση στον ακαδημαϊκό και πολιτικό χώρο. Αρχικά, αρκετοί ερευνητές έχουν διατυπώσει ότι η συμβολή του κατώτατου μισθού στη μείωση της φτώχειας εξαρτάται από το κατά πόσο ελαστική ή ανελαστική παρουσιάζεται η συνάρτηση της απασχόλησης²². Έτσι, η επίδραση αυτού του θεσμικού εργαλείου μετριασμού της φτώχειας παρουσιάζεται αδύναμη όταν η ελαστικότητα απασχόλησης είναι αρνητική, γεγονός που σημαίνει ότι η απασχόληση ανταποκρίνεται (παρουσιάζει υψηλή ευαισθησία) στις διακυμάνσεις του κατώτατου μισθού. Το αντίθετο συμβαίνει όταν η συνάρτηση απασχόλησης παρουσιάζεται ανελαστική, καθώς οποιαδήποτε μεταβολή στον κατώτατο μισθό προκαλεί ανίσχυρες επιδράσεις στα επίπεδα απασχόλησης. Επίσης, έχει παρατηρηθεί ότι ο κατώτατος μισθός μπορεί να μειώσει σημαντικά τα επίπεδα φτώχειας ακόμη και με το αποτέλεσμα εμφάνισης ανεργίας. Τέλος, έχουν διαπιστωθεί περιπτώσεις στις οποίες ο κατώτατος μισθός αυξάνει την απασχόληση, αφού το κίνητρο των

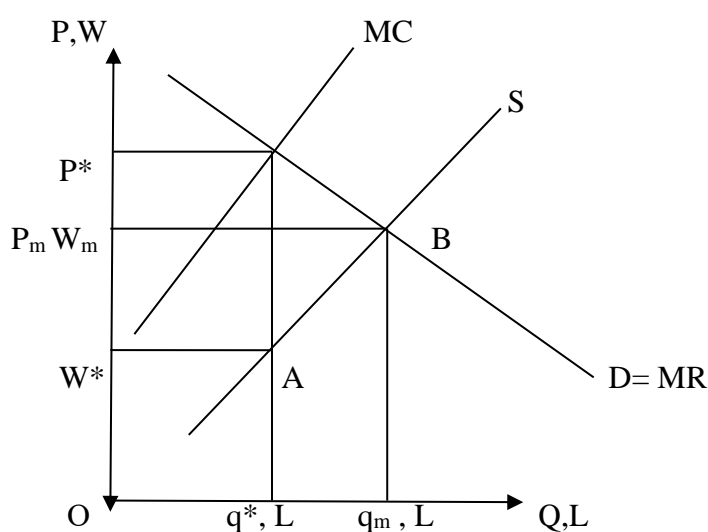
²¹ Κατά τη μαρξιστική προσέγγιση η κατάσταση στη περιφέρεια της αγοράς εργασίας οδηγεί αναγκαστικά ορισμένους σε ανεργία και στη δημιουργία μιας δεξαμενής ανέργων (εφεδρικός βιομηχανικός στρατός-reserve army) που λειτουργεί προς όφελος των επιχειρήσεων συμβάλλοντας στη συγκράτηση των μισθών.

²² Εδώ πρέπει να αναφερθεί και η επίδραση του ευρύτερου θεσμικού πλαισίου (π.χ. κοινωνικό κράτος) που οδηγεί σε διαφοροποίηση των αποτελεσμάτων σε κάθε κράτος.

επιχειρήσεων για πρόσληψη εργαζομένων παραμένει αμετάβλητο, ενώ το κίνητρο των εργαζομένων για απόδοση αυξάνεται (Matsaganis & Karakitsios, 2018).

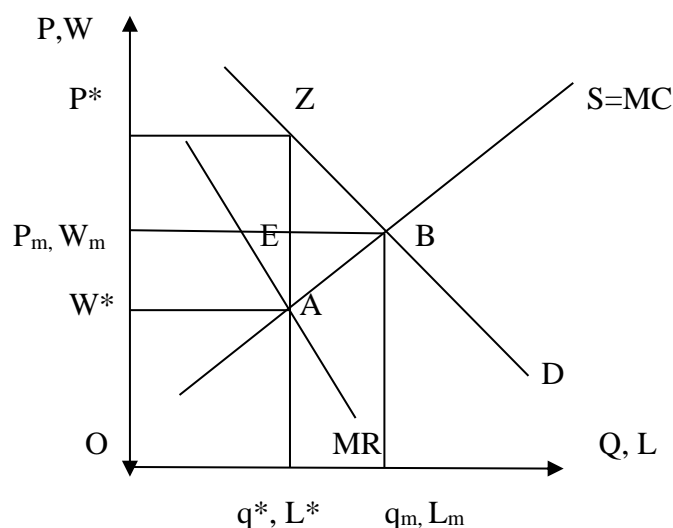
Η αναγκαιότητα ύπαρξης κατώτατου μισθού αναδεικνύεται και από τις περιπτώσεις ύπαρξης μονοψωνίου και μονοπωλίου όπου μια επιχείρηση έχει τη δυνατότητα να διαφοροποιεί το ύψος των μισθών, σε αντίθεση με μια επιχείρηση τέλει ανταγωνιστικής αγοράς που αντιμετωπίζει το επίπεδο των τιμών και των μισθών ως εξωγενή δεδομένα (price takers). Αρχικά, στη περίπτωση του μοναδικού αγοραστή εργασίας οι εργαζόμενοι λαμβάνουν όλοι το ίδιο ύψος μισθού, αυτός είναι και ο λόγος που η καμπύλη οριακού κόστους είναι ανερχόμενη (MC). Ακόμη, η καμπύλη οριακού κόστους βρίσκεται πάνω από τη καμπύλη προσφοράς, καθώς το οριακό κόστος αυξάνεται με μεγαλύτερο ρυθμό από την αύξηση του μισθού για κάθε οριακό εργαζόμενο στην επιχείρηση. Μια μονοψωνιστική επιχείρηση στη προσπάθειά της να μεγιστοποιήσει τα κέρδη της θα σταματήσει να προσλαμβάνει εργατικό δυναμικό στο σημείο όπου το οριακό κόστος εξισώνεται με το οριακό προϊόν (σημείο A). Στο σημείο αυτό απασχολούνται λιγότεροι εργαζόμενοι και λαμβάνουν και χαμηλότερο μισθό σε σχέση με την ανταγωνιστική αγορά όπως αποτυπώνεται στο *διάγραμμα 1.4*. Η κατανομή των πόρων στη περίπτωση μονοψωνίου είναι μη αποτελεσματική και, συνεπώς, μια κρατική οικονομική πολιτική θέσπισης κατώτατου μισθού μπορεί να κάνει αποτελεσματικότερη τη κατανομή των πόρων (Πασσάς, 2020).

Διάγραμμα 1.4: Καθορισμός επιπέδου μισθού σε μονοψώνιο

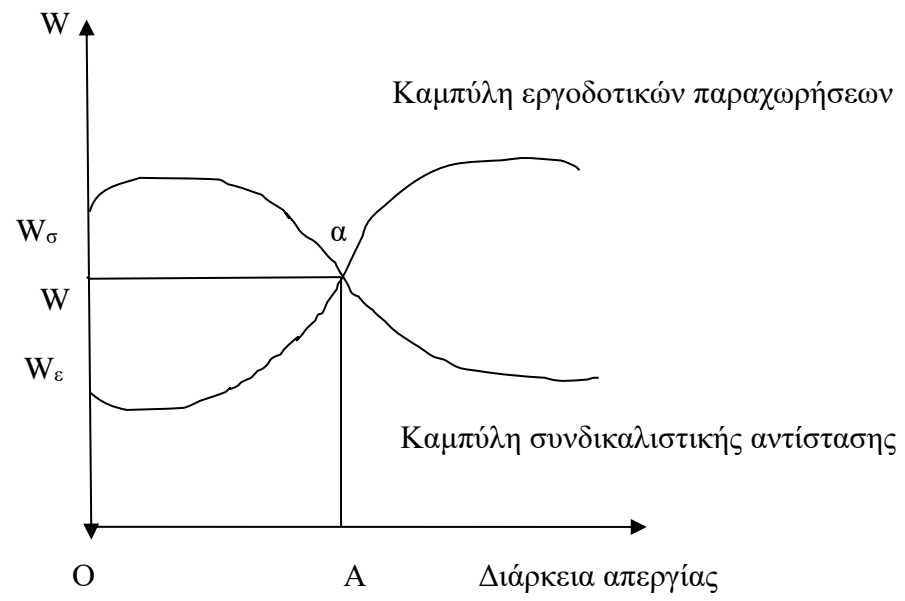
Τέλος, στη περίπτωση ενός μονοπωλίου η επιχείρηση μεγιστοποιεί τα κέρδη της στο σημείο όπου το οριακό κόστος ισοδυναμεί με το οριακό προϊόν (δηλαδή στο σημείο A) παράγοντας ποσότητα αξίας q^* και χρεώνοντας τιμή P^* (διάγραμμα 1.5). Επίσης, η ποσότητα εργασίας που απασχολεί η μονοπωλιακή επιχείρηση είναι L^* με τον μισθό να ανέρχεται στο W^* . Στο σημείο ισορροπίας του μονοπωλίου (A) η επιχείρηση εξασφαλίζει ανά μονάδα κέρδος ίσο με $\Pi = P^* - W^*$, ενώ επίσης η επιχείρηση εξασφαλίζει και υπερκανονικά κέρδη που ισούνται με το εμβαδόν του ορθογώνιου παραλληλογράμμου P^*ZE . Η θέσπιση κατώτατου μισθού θα οδηγούσε σε νέο σημείο ισορροπίας (σημείο B) όπου τώρα η επιχείρηση παράγει ποσότητα αξίας q_m και απασχολεί L_m εργαζόμενους, χρεώνοντας τιμή P_m που είναι ίση με τον μισθό W_m . Παρατηρείται, έτσι, ότι μια επιβολή κατώτατου μισθού πάνω από το σημείο που θα καθιέρωνε το μονοπώλιο οδηγεί σε αύξηση της απασχόλησης. Με τη παράθεση των δύο αυτών βασικών οικονομικών υποδειγμάτων γίνεται αντιληπτό ότι υπάρχουν και περιπτώσεις, οι οποίες μάλιστα είναι πιθανότερες σε πραγματικές συνθήκες, όπου ο κατώτατος μισθός οδηγεί σε αύξηση της απασχόλησης. Συνεπώς, η συμβολή του κατώτατου μισθού εκτός από μια ηθικά και κοινωνικά επιθυμητή ενέργεια μπορεί να προβεί και οικονομικά βέλτιστη (Πασσάς, 2020).

Διάγραμμα 1.5: Καθορισμός επιπέδου μισθού σε μονοπώλιο

Γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω ότι τα εργατικά συνδικάτα αποτελούν οργανώσεις με σκοπό την υποστήριξη των δικαιωμάτων και των συμφερόντων των μελών τους ως προς τις μισθολογικές αποδοχές, τις συνθήκες και τους όρους απασχόλησης. Ο ρόλος τους είναι, κυρίως, διαπραγματευτικός με κυριότερα αντικείμενα διαπραγμάτευσης: α) τις μισθολογικές αποδοχές και τα επιδόματα, β) θέματα συνταξιοδότησης, ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και άλλων κοινωνικών δικαιωμάτων, γ) το ωράριο εργασίας και την αδειοδότηση, γ) το ύψος της απασχόλησης στην επιχείρηση και τον κλάδο, δ) τις συνθήκες εργασίας, ε) ζητήματα κατάρτισης, προαγωγής και μετεγκατάστασης του προσωπικού κ.λπ. Στις αγορές εργασίας όπου μεγάλη μερίδα εργατών είναι συνδικαλισμένη, η διαπραγματευτική ισχύς των συνδικάτων είναι διάχυτη καθώς μπορεί να επηρεάσουν την προσφορά εργασίας. Ταυτόχρονα, υπάρχει έντονη συσχέτιση μεταξύ απεργιακής συχνότητας και συνδικαλιστικής πυκνότητας. Η αύξηση της συνδικαλιστικής πυκνότητας οδηγεί σε αριθμητική αύξηση των συλλογικών διαπραγματεύσεων και κατ' επέκταση σε υψηλότερες πιθανότητες συγκρούσεων μεταξύ των δύο διαπραγματευτικών μερών. Σχετική με τα παραπάνω είναι η απόπειρα εξήγησης των εργασιακών διενέξεων και της διάρκειας των απεργιακών κινητοποιήσεων του άγγλου οικονομολόγου John Hicks. Η αρχική υπόθεση αφορά στη διαφωνία της εργοδοσίας και του συνδικάτου για το ύψος των μισθολογικών αυξήσεων και την κήρυξη απεργίας από το συνδικάτο. Πριν τη πραγματοποίηση της απεργίας (σημείο O), ενώ το συνδικάτο ζητάει αύξηση μισθού στο σημείο W_{σ} η εργοδοσία είναι διατεθειμένη να δώσει αύξηση W_{ϵ} . Η καμπύλη εργοδοτικών παραχωρήσεων είναι ανιούσα, επειδή το κόστος της απεργίας αυξάνεται για τον εργοδότη, ο ίδιος και για όσο παρατείνεται η απεργία είναι διατεθειμένος να υποχωρήσει και να προσφέρει ψηλότερο μισθό. Για το συνδικάτο, επίσης, σε βάθος χρόνου το κόστος της απεργίας αυξάνεται λόγω της εισοδηματικής απώλειας για ορισμένους εργαζόμενους. Συνεπώς, οι απεργοί θα είναι διατεθειμένοι να δεχτούν χαμηλότερες αυξήσεις. Αυτός είναι ο λόγος που η καμπύλη συνδικαλιστικής αντίστασης έχει αρνητική κλίση. Στο σημείο a επέρχεται συμφωνία, η απόσταση OA αποτυπώνει τη διάρκεια της απεργίας και η OW το επίπεδο του μισθού κατόπιν συμφωνίας. Ο Hicks καταλήγει στο γεγονός ότι η ελλειπής πληροφόρηση και των δύο διαπραγματευτικών μερών για το σημείο υποχώρησης είναι μια αδυναμία της διαπραγματευτικής διαδικασίας (ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ, 1989).

Διάγραμμα 1.6: Υπόδειγμα διάρκειας απεργίας για μισθολογικές αυξήσεις

Κεφάλαιο δεύτερο

2.1 Προσεγγίσεις κατάτμησης των αγορών εργασίας: Θεωρία της δυϊστικής αγοράς εργασίας (Dual Labour Market Theory)

Στον αντίποδα των νεοκλασικών θεωριών που τοποθετούν στο επίκεντρο το ανθρώπινο κεφάλαιο (human capital) και την ατομική παραγωγικότητα ως ερμηνευτικούς παράγοντες των αποτελεσμάτων της αγοράς εργασίας, στις δεκαετίες του '50 και '60 έχουν εμφανιστεί στο προσκήνιο εναλλακτικές προσεγγίσεις που εστιάζουν στην πλευρά της ζήτησης (θεσμοί, εργασιακές ρυθμίσεις, εργοδοτικές πρακτικές). Από τις θεωρίες περί ύπαρξης μη ανταγωνιζόμενων ομάδων εργαζόμενων του John Stuart Mill²³ και του John Cairnes έως και την τοποθέτηση του βρετανού οικονομολόγου, Ρίγου, ο οποίος υποστήριξε ότι ο ατελής ανταγωνισμός των αγορών εργασίας οφείλεται κυρίως στη λειτουργία των θεσμικών παραγόντων φαίνεται να έχει συγκροτηθεί ένα πρώιμο θεωρητικό πλαίσιο για το φαινόμενο του κατακερματισμού των αγορών εργασίας. Τη παραπάνω προοπτική για τον ρόλο που διαδραματίζουν οι θεσμοί στην αγορά εργασίας υιοθέτησαν και ανέπτυξαν οι Kerr και Dunlop κάνοντας λόγο για «βαλκανιοποίηση» της αγοράς εργασίας, συνιστώντας έτσι τα θεωρητικά ερείσματα των σύγχρονων θεωριών των ΚΑΕ (Eurofound, 2019). Εκκινώντας, λοιπόν, από την υπόθεση ότι η δομή και η λειτουργία των αγορών εργασίας βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το μακροοικονομικό περιβάλλον και το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο, οι Doeringer και Piore (1971) συγκρότησαν τη παραδοσιακή εκδοχή της δυϊστικής αγοράς εργασίας σε μια απόπειρα ερμηνείας των φαινομένων της ανεργίας και της φτώχειας που έπλητταν κυρίως τις αστικές περιοχές (ghettos) των Αφροαμερικανών στη δεκαετία του '60. Ειδικότερα, βασιζόμενοι στη τοποθέτηση ότι οι οικονομικές διεργασίες σταδιακά προκαλούν κατατμήσεις στην αγορά εργασίας διαχωρίζοντάς τη σε δύο τμήματα που έκαστο έχει διακριτά χαρακτηριστικά: α) τον πρωταρχικό τομέα που συγκροτεί την εσωτερική αγορά εργασίας (internal labour market) και β) τον δευτερογενή τομέα, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι φαινόμενα όπως η ανεργία και η φτώχεια είναι ενδογενή στην εξέλιξη του καπιταλισμού και ότι οι φραγμοί στις ευκαιρίες επαγγελματικής ανέλιξης οδηγούν τις μη ανταγωνιζόμενες ομάδες σε έναν φαύλο κύκλο χαμηλής μισθοδοσίας και δεξιότητας. Γίνεται αντιληπτό ότι η εργασιακή κινητικότητα λαμβάνει χώρα μεταξύ ομοειδών επαγγελματικών κλάδων (occupational changes versus job changes) με σαφείς επιπτώσεις για την απασχολησιμότητα αυτών

²³ Μάλιστα, ο Mill είχε τονίσει τη σημασία παραγόντων που δρουν πριν την είσοδο των μελλοντικών εργατών στην αγορά εργασίας και επηρεάζουν το φαινόμενο του κατακερματισμού όπως η κοινωνική τάξη και το επίπεδο εκπαίδευσης.

των ομάδων. Βασική αιτία του κατακερματισμού σύμφωνα με τη θεωρία αυτή συνιστούν οι συνεχόμενες διακυμάνσεις της ζήτησης στις σύγχρονες οικονομίες, καθώς και οι εξελίξεις στην τεχνολογία και την οργάνωση της παραγωγής (Grimshaw, Fagan, Hebson & Tavora, 2017).

Η διχοτόμηση της αγοράς εργασίας μεταξύ πρωτογενή (primary sector) και δευτερογενή τομέα (secondary sector) συνιστά στην ουσία τον λεγόμενο πυρήνα και περιφέρεια αντίστοιχα της αγοράς εργασίας. Στην εσωτερική αγορά εργασίας οι εργοδότες μέσω τεχνολογιών έντασης κεφαλαίου κατέχουν μεγάλη ισχύ στην αγορά προϊόντων, καθώς σημαντικό ρόλο έχουν και οι κρατικές συμβάσεις που συνάπτονται. Οι εργαζόμενοι, συνεπώς, απολαμβάνουν σταθερές εργασιακές συνθήκες, επαρκείς μισθολογικές απολαβές και προοπτικές επαγγελματικής ανέλιξης. Σχετική είναι εδώ και η μετέπειτα διχοτόμηση του πρωτογενούς τομέα από τον Piore σε ανεξάρτητο (independent sector) και υποταγμένο υποτομέα (subordinate sector). Στη πρώτη κατηγορία εκπροσωπούνται οι διευθυντικές και τεχνικές θέσεις εργασίας όπου οι εργαζόμενοι έχουν περισσότερη αυτονομία και έλεγχο στην άσκηση των εργασιακών καθηκόντων και ενθαρρύνονται στη λήψη πρωτοβουλιών. Στον υποταγμένο υποτομέα -στη κατηγορία αυτή ανήκουν κυρίως οι εργάτες λευκού κολάρου- υπάγονται ημι-ειδικευμένες θέσεις εργασίας όπου η άσκηση των εργασιακών καθηκόντων υπαγορεύεται από εσωτερικούς γραφειοκρατικούς κανόνες και η ανάληψη πρωτοβουλιών περιορίζεται από συγκεκριμένους κανόνες συμπεριφοράς. Στον αντίποδα, οι εργοδότες στον δευτερογενή τομέα μέσω τεχνολογιών έντασης εργασίας κατέχουν αδύναμη θέση στην αγορά προϊόντος. Το παραπάνω έχει ως επακόλουθο τη συχνή ανακύκλιση του εργατικού δυναμικού λόγω των μη ποιοτικών συνθηκών εργασίας και των εξαιρετικά χαμηλών αμοιβών. Η εργασιακή επισφάλεια και οι περιορισμένες προοπτικές σταδιοδρομίας παρεμποδίζουν την οργάνωση της εργατικής τάξης σε συνδικάτα. Τέλος, κεντρικό σημείο στη συζήτηση συνιστά η διαπίστωση ότι στους επαγγελματικούς κλάδους της δευτερογενούς αγοράς εργασίας υπάρχει υπερεκπροσώπηση συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων και κυρίως από νέους, γυναίκες και μειονότητες (Sum & Harrison, 2016).

2.2 Ριζοσπαστικές θεωρίες κατακερματισμού της εργασίας (Radical Segmentation Theories)

Τη δεκαετία του '70 οι ιδέες του Μάρξ για τη διαδικασία της αποειδίκευσης εκφράστηκαν εκτενώς από τον Μπράβεμαν στο βιβλίο του 'Labor and Monopoly Capital' (1974), το οποίο αποτέλεσε αφορμή για την εκκίνηση μιας σειράς συζητήσεων γύρω από τη σχέση κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας και ελέγχου της εργασίας. Το ζήτημα της μετάβασης στην εργασιακή διαδικασία από την αποειδίκευση, στην εξειδίκευση και μετέπειτα στη πολυειδίκευση φαίνεται να απασχολεί εκτενώς και τους υποστηρικτές των ριζοσπαστικών θεωριών ΚΑΕ μέσα από την ανάδυση διάφορων σχολών σκέψης όπως αυτά της Ρύθμισης, των Κοινωνικών Δομών Συσσώρευσης και της Ευέλικτης Εξειδίκευσης. Σε αντιστοιχία με την εξελικτική πορεία που ακολουθεί η οργάνωση της εργασίας βρίσκονται και τα οικονομικά υποδείγματα του Ταιηλορισμού, του Φορντισμού και του μετα-Φορντισμού, σύμφωνα με τα οποία κάθε περίοδος αντιστοιχεί σε έναν δεδομένο συνδυασμό οικονομικής δομής και θεσμικού πλαισίου για την εξασφάλιση της σταθερότητας του συστήματος. Ειδικότερα, οι ανάγκες του κεφαλαίου για συσσώρευση και διευθυντικό έλεγχο οδήγησαν στη λογική της αποειδίκευσης μέσω των γνωστών μεθόδων της επιστημονικής διεύθυνσης παραγωγής (Ταιηλορισμός). Η κατακερματισμένη εργασία μεταφράστηκε σε αυξημένη απόδοση και χαμηλό κόστος εργασίας και στο φορντικό πρότυπο παραγωγής. Ο Φορντισμός ως καθεστώς συσσώρευσης κεφαλαίου στηρίχθηκε στη συνάρτηση μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης²⁴ με κύρια χαρακτηριστικά τις γραμμές συναρμολόγησης και την έντονη εκμηχάνιση και σε έναν τύπο κοινωνικής ρύθμισης με βασικό φορέα το κράτος (Πετράκη, 2007). Η εσωτερική αποδόμηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής τη δεκαετία του '70 έφερε στο προσκήνιο το καθεστώς της ευλύγιστης συσσώρευσης κεφαλαίου με την ανάδυση πολυκλαδικών ομίλων και οικονομιών πεδίου (economies of scope)- και όχι κλίμακας-. Το μοντέλο της ευλύγιστης παραγωγής και εξειδικευμένης κατανάλωσης οδήγησε στην αναζήτηση νέων μεθόδων οργάνωσης της εργασίας (ιαπωνικό μοντέλο-ομάδες εργασίας) και στην εγκαθίδρυση οιονεί αγορών (quasi markets) (Μαυρουδέας Σ. , 1996).

Η γαλλική σχολή της ρύθμισης ήταν αυτή, που στην προσπάθειά της να ασκήσει μια κριτική στον οικονομικό ντετερμινισμό των συμβατικών οικονομικών,

²⁴ Για την αύξηση της αγοραστικής δύναμης των εργατών επιτεύχθηκε το ημερομίσθιο των πέντε δολαρίων, ωστόσο όπως αποδεικνύεται στη πραγματικότητα αυτό καταβαλλόταν μόνο σε μια μειοψηφία εργατών.

αξιοποίησε συστηματικά στις ερμηνείες της για την εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος τόσο ιστορικούς παράγοντες όπως οι κοινωνικές σχέσεις και οι θεσμοί όσο και πολιτικές συνιστώσες. Από τα παραπάνω αποδεικνύεται, επίσης, ότι οι θεωρητικοί της ρύθμισης (Boyer, Coriat, Lipietz, Leborgne & Petit) επιχειρούν να αποδομήσουν τις α-ιστορικές προσλαμβάνουσες της νεοκλασικής οικονομικής προσέγγισης²⁵. Παρόλο που η σύνδεση της εν λόγω θεωρητικής προσέγγισης με τις μαρξιστικές προσεγγίσεις είναι λιγότερο σαφής, γίνεται αντιληπτή η πρόθεση για κατανόηση και ανάλυση του ρόλου των εκάστοτε θεσμικών δικτύων στη τροποποίηση των τάσεων για συσσώρευση κεφαλαίου όπως έχει αναλυθεί κατά τη μαρξιστική παράδοση. Απώτερος σκοπός της είναι η συγκρότηση ενδιάμεσων θεωρητικών μοντέλων για τη δημιουργία μιας συμπαγούς θεωρίας τόσο από ιστορικής όσο και από εμπειρικής σκοπιάς. Κάθε καθεστώς συσσώρευσης (regime of accumulation) ή μορφή ρύθμισης²⁶ (form of regulation) αντιστοιχεί σε ένα διακριτό στάδιο οικονομικής εξέλιξης σε δεδομένη ιστορική στιγμή με τη μεσολάβηση μιας σειράς κανονικοτήτων (regularities) που συμβάλουν στη δυναμική εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: i) η οργάνωση της παραγωγής, ii) ο χρονικός ορίζοντας σχηματισμού του κεφαλαίου, iii) ο όγκος και η σύνθεση της ζήτησης, iv) ο καταμερισμός του συνολικού εισοδήματος σε μισθολογικές αποδοχές, κέρδη και φόρους και v) η σύνδεση καπιταλιστικών και μη καπιταλιστικών μεθόδων παραγωγής (Glick & Brenner, 1991). Ωστόσο, όπως υποστήριξε και ο Michael Aglietta²⁷ (1982) η προσέγγιση της ρύθμισης πρόκειται για ένα ετερογενές θεωρητικό οικοδόμημα καθώς είναι εμφανής η συμβολή των ερευνητών με διαφορετικά ερευνητικά ερωτήματα. Συνεπώς, θα μπορούσε να ειπωθεί

²⁵ Αυτό γίνεται αντιληπτό αφού σύμφωνα με τους υποστηρικτές αυτής της σχολής το καπιταλιστικό σύστημα είναι ένα εγγενώς ασταθές κοινωνικοοικονομικό σύστημα που εξελίσσεται μέσα από τις εσωτερικές ρήξεις των κοινωνικών σχέσεων. Παράλληλα, με την εκδήλωση οικονομικών κρίσεων προκύπτει ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης και η ανάδυση εκ νέου ανταγωνιστικών διεργασιών.

²⁶ Για παράδειγμα, από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου με την μονοπωλιοποίηση της αμερικανικής οικονομίας η ρύθμιση γίνεται πιο δραστική σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο λόγω της άνισης τεχνικής μεταβολής και ανάπτυξης (κρίση υπερπαραγωγής). Δηλαδή, με την επικράτηση του εντατικού ρυθμού συσσώρευσης (intensive accumulation) και την απαίτηση νέων μορφών ρύθμισης προκλήθηκαν μεταβολές στη διαμόρφωση των πραγματικών μισθών (λόγω των συλλογικών διαπραγματεύσεων και της κρατικής παρέμβασης) και των καταναλωτικών προτύπων (μαζική κατανάλωση). Ωστόσο, κατά το στάδιο της εκτεταμένης συσσώρευσης (extensive accumulation) που επικράτησε μέχρι και τη Μεγάλη Ύφεση (δεκαετία του '30) η συγκεκριμένη μορφή ρύθμισης λαμβάνει χώρα στα πλαίσια του αγοραίου ανταγωνισμού.

²⁷ Ιδιαίτερη είναι η συνεισφορά του Aglietta, ο οποίος εξέτασε την εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος σε συνάρτηση με τις καταναλωτικές τάσεις εισάγοντας την έννοια του νέο-Φορντισμού αναφερόμενος στην επέκταση και την εντατικοποίηση των μεθόδων του Φορντικού προτύπου στον τριτογενή τομέα.

ότι η εν λόγω θεωρητική σκοπιά σχετίζεται με τις θεωρίες ΚΑΕ με δύο, όμως, σημαντικές ειδοποιούσες διαφορές καθώς δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα: i) στις μακροοικονομικές προοπτικές και ii) στις συστημικές αιτιακές σχέσεις, ενώ οι θεωρίες κατακερματισμού της αγοράς εργασίας εστιάζουν στην πλευρά της οργάνωσης της εργατικής δύναμης. Τέλος, λαμβάνοντας υπόψη την επιθυμία των θεωρητικών της ρύθμισης για τη συγκρότηση μιας στερεής θεωρίας η συζήτησή τους επεκτείνεται και γύρω από το ζήτημα των οικονομικών κρίσεων και, ειδικότερα, του πώς αυτές αναδύονται, υποχωρούν και αντιμετωπίζονται για την επίτευξη της συνοχής²⁸ μετέπειτα (Noel, 1987).

Οι ριζοσπαστικές θεωρίες υπό τους Reich (1971), Edwards και Gordon (1975) παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με τη παραδοσιακή δυϊστική εκδοχή των ΚΑΕ, υπογραμμίζοντας σε πρώτο πλάνο τη σημασία των θεσμικών μεταβολών και των συμπεριφορικών κανόνων ως προσδιοριστικών παραγόντων της αγοράς εργασίας γενικά και της εργασιακής διαδικασίας ειδικότερα. Ωστόσο, οι παραπάνω θεωρητικοί σε μια προσπάθεια ανάλυσης των διαιρέσεων και των εισοδηματικών ανισοτήτων που είχε υποστεί η εργατική τάξη στην Αμερική τη δεκαετία του '60, έδωσαν μεγάλη βαρύτητα στις λεγόμενες «κοινωνικές σχέσεις παραγωγής». Μάλιστα, υποστήριξαν ότι οι παρατηρούμενες καταταμήσεις οφείλονται όχι στις δυνάμεις της αγοράς εργασίας αλλά στις μεθόδους διαχείρισης της εργατικής δύναμης κατά τα στάδια εξέλιξης του αμερικανικού καπιταλισμού. Επίσης, πρεσβεύουν ότι ο εν λόγω κατακερματισμός προκλήθηκε προκειμένου να αντικατασταθεί το στάδιο προλεταριοποίησης όπου η μισθωτή εργασία είναι η κύρια μέθοδος της παραγωγικής οργάνωσης και, ακολούθως, αυτό της ομογενοποίησης στο οποίο η παραγωγή είναι απόκομμα κοινών επαναλαμβανόμενων εργασιακών καθηκόντων κυρίως ημι-ειδικευμένων εργατών (Leontaridi, 2002). Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει εδώ η θεωρία των Κοινωνικών Δομών Συσσώρευσης, η οποία αναλύει την εξελικτική πορεία της εργασιακής διαδικασίας στο πλαίσιο τριών μακροχρόνιων σταδίων του οικονομικού κύκλου (business cycle): το στάδιο εξερεύνησης (exploration), παγίωσης (consolidation) και αποσύνθεσης (decay).

²⁸ Σύμφωνα με τους Aglietta και Brender, η συνοχή στα πλαίσια μιας οικονομικής κρίσης μπορεί να ιδωθεί όχι αυτόματα όπως υποστηρίζουν οι νεοκλασικοί ούτε μέσω μιας επιτυχημένης κυβερνητικής δράσης σύμφωνα με τους κεϋνσιανούς, αλλά μέσω των εκβάσεων των κοινωνικών δραστηριοτήτων ως συνέπεια του επαναλαμβανόμενου χαρακτήρα των ανθρώπινων ενεργειών. Έτσι, λοιπόν, ο Aglietta τονίζει τη σημασία της ταξικής πάλης στην εξήγηση των θεσμικών και δομικών μεταβολών, υπογραμμίζοντας ότι οι εργατικές εξεγέρσεις είναι αυτές που δημιουργούν τις κρίσεις στο καπιταλιστικό σύστημα με τις δυνάμεις των κοινωνικών συσχετίσεων να επαναπροσδιορίζουν τις δομές.

Καθένα από αυτά διακρίνεται από διαφορετικά επίπεδα οικονομικής μεγέθυνσης και θεσμικό πλαίσιο (δομή αγοράς προϊόντος, βαθμός κρατικής παρέμβασης, εργασιακές σχέσεις). Ειδικότερα, σύμφωνα με τη παραπάνω θεωρία η περίοδος 1820-90 συνιστά στάδιο εξερεύνησης με την επίτευξη της αρχικής προλεταριοποίησης των εργατών στην αστική καπιταλιστική οικονομία τοπικής κλίμακας. Εν συνεχεία, το διάστημα 1870-1940 που συνεπάγεται τον σχηματισμό της μονοπωλιακής καπιταλιστικής αγοράς (οικονομίες κλίμακας) μπορεί να χαρακτηριστεί ως στάδιο παγίωσης, καθώς παρατηρείται η λεγομένη ομογενοποίηση (homogenization) του εργατικού δυναμικού²⁹. Τέλος, από το 1920 και έπειτα στο στάδιο της παρακμής λαμβάνει χώρα η ετερογενοποίηση (heterogenization) της εργατικής τάξης για την οποία έγινε λόγος παραπάνω. Βασική αιτία της ετερογενοποίησης υπήρξε η παρεμπόδιση κάθε μορφής εργατικής αλληλεγγύης και συνδικαλισμού, καθώς και η αναγκαιότητα διαμόρφωσης αντίθετων συμφερόντων μεταξύ των εργατών μέσω της αναδιοργάνωσης των θέσεων εργασίας από τα διευθυντικά στελέχη (Gordon, Reich & Edwards, 1984).

Η παρατηρούμενη οικονομική άνθιση ορισμένων χωρών όπως αυτή της Ιαπωνίας, της Ινδονησίας, της δυτικής Γερμανίας και της Ιταλίας οι οποίες εφάρμοζαν στις δεκαετίες του '70 και '80 πιο ευέλικτες μεθόδους παραγωγής, σε αντιδιαστολή με το φορντικό πρότυπο μαζικής παραγωγής άλλων καπιταλιστικών χωρών (ΗΠΑ, Γαλλία, Μ.Βρετανία), οδήγησε τους Piore και Sabel (1984) στην ανάδειξη ενός εναλλακτικού τύπου βιομηχανικής οργάνωσης, αυτού της Ευέλικτης Εξειδίκευσης³⁰ (flexible specialization). Η συλλογιστική τους έγκειται στον διαχωρισμό δύο παραδειγμάτων βιομηχανικής οργάνωσης: α) τη μαζική παραγωγή (mass-production) τυποποιημένων προϊόντων από ημι-ειδικευμένους εργάτες και β) την ευέλικτη εξειδίκευση προϊόντων μικρής κλίμακας (just-in-time production) από ειδικευμένους εργάτες. Η διάχυση του εν λόγω παραδείγματος οφείλεται σε ιστορική συγκυρία και πολιτική επιλογή παρά μάλλον σε λογική αναγκαιότητα (Sabel, 1994). Βασικά εργαλεία συσσώρευσης κεφαλαίου σε αυτή τη φάση της καπιταλιστικής εξέλιξης συνιστούν οι μικρές επιχειρήσεις, τα συμπλέγματα επιχειρήσεων (clusters)

²⁹ Σημαντικό ρόλο εδώ διαδραματίζει, όπως έχει προαναφερθεί, ο γραφειοκρατικός έλεγχος που αποδιάρθρωσε σταδιακά τη προσωπική επίβλεψη που ασκούσαν οι ίδιοι οι εργάτες κατά τη παραγωγική διαδικασία και καθιέρωσε ένα απρόσωπο και θεσμοποιημένο πλαίσιο επίβλεψης.

³⁰ Πρόκειται για ένα βιομηχανικό πρότυπο που προτείνεται για την παραγωγή ποιοτικών προϊόντων μικρής κλίμακας (market niches) προορισμένων για ευμετάβλητες αγορές και για διαφοροποιημένα καταναλωτικά πρότυπα, θυσιάζοντας τις ελάχιστες παραγωγικές εισροές. Χαρακτηριστικά του στοιχεία είναι η διαρκής εξέλιξη των εργασιακών δεξιοτήτων, η ευελιξία της εργασίας και η εργασία σε ομάδες υψηλά ειδικευμένων εργατών.

των οποίων η γεωγραφική εγγύτητα διευκολύνει τη μετάδοση καινοτόμων ιδεών και πρακτικών, οι σχέσεις δικτύου και υπεργολαβίας (network & subcontracting relations) και η πολλαπλότητα του κεφαλαιακού εξοπλισμού (new flexible technologies). Παράλληλα, η αυξημένη ανάγκη για συνεχή καινοτομία στην αγορά προϊόντος αυξάνει τις απαιτήσεις για ολοένα και περισσότερο ειδικευμένο εργατικό δυναμικό - πολυειδίκευση- (Dijk, 1995). Τέλος, είναι φανερό ότι η τοποθέτηση του Marshall (1920) αναφορικά με τις στρατηγικές ανταγωνιστικής επιτυχίας στις μικρής κλίμακας επιχειρήσεις αποτέλεσε το προοίμιο για τη μεταγενέστερη εκδοχή των βιομηχανικών περιοχών (industrial districts) ως ενός από τα πιο αντιπροσωπευτικά καθεστώτα συσσώρευσης³¹ που επικρατεί στο μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης (Panayiotopoulos & Subesh, 1996).

Η πλευρά της ζήτησης στο πρότυπο της ευέλικτης εξειδίκευσης διχοτομείται σε δύο τμήματα: ένα σταθερό που εξαρτάται από μαζικούς παράγοντες παραγωγής και ένα εύλεκτο που εξαρτάται από ευέλικτης εξειδίκευσης τομείς. Η παραπάνω διχοτόμηση οφείλεται όχι μόνο στις ευμετάβλητες συνθήκες ζήτησης και την αναγκαιότητα για καινοτομία αλλά και στη κρατική παρέμβαση τοπικού επιπέδου³², αφού η κεντρική κυβέρνηση είθισται να είναι υπεύθυνη για τη μαζική παραγωγή. Αναφορικά με τον παράγοντα εργασία φαίνεται να έχει μεταβληθεί αισθητά, καθώς η ανάδυση νέων τεχνικών δεξιοτήτων μέσω της αναδιοργάνωσης της εργασίας και του μάρκετινγκ τείνει να υποβαθμίζει κάποιες άλλες και να δημιουργεί κατατμήσεις στην αγορά εργασίας με ορισμένους εργαζόμενους να συναντούν ανυπέρβλητα εμπόδια στην επίτευξη συλλογικών οργανώσεων και εργατικής αλληλεγγύης. Το πρότυπο των βιομηχανικών περιοχών αναγνωρίζει το παραπάνω, καθώς στην πράξη έχουν υπάρξει εστίες εκμεταλλευτικής και υπεργολαβοποιημένης εργασίας. Σε τελική ανάλυση το παράδειγμα της ευέλικτης εξειδίκευσης φαίνεται να έχει ευδοκιμήσει ιδιαίτερα στην Ιαπωνία και τη Δυτική Γερμανία, γιατί η δομή των βιομηχανικών σχέσεων των χωρών αυτών επιτυγχάνει αυξημένη διαπραγμάτευση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και επιδιώκει την επανένταξη του εργάτη στο εργοστάσιο. Σε αντίθεση το αμερικάνικο

³¹ Οι υπόλοιπες τρεις μορφές που μπορεί να λάβει η ευέλικτη εξειδίκευση κατά τους Piore & Sabel (1984) είναι μέσω: i) μιας ομοσπονδίας συνεργαζόμενων επιχειρήσεων, ii) μεγάλων επιχειρήσεων που έχουν υπό την διοίκησή τους μικρότερα συμπλέγματα επιχειρήσεων και iii) εσωτερικά αποκεντρωμένων εργοστασίων.

³² Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι βιομηχανικές συνοικίες στη Τρίτη Ιταλία, η Mondragon Corporation στη περιοχή των Βάσκων της Ισπανίας, η Silicon Valley στις ΗΠΑ κ.λπ..

σύστημα παραγωγής βασίζεται σε ανοδικές επαγγελματικές βαθμίδες που διευκολύνουν τους όρους απόλυσης και δημιουργούν συνθήκες εργασιακής επισφάλειας (Fine, 1993).

Μεταγενέστεροι θεωρητικοί της σχολής κατάταμησης του Cambridge όπως οι Rubery και Wilkinson ασκούν κριτική τόσο στη παραδοσιακή εκδοχή της δυϊστικής αγοράς εργασίας όσο και στις ριζοσπαστικές θεωρίες, υπογραμμίζοντας τη σημασία τόσο της ζήτησης όσο και της προσφοράς στην αγορά εργασίας. Με ιδιαίτερη εστίαση στα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων (γυναίκες, νέοι και μετανάστες), υποστηρίζουν ότι οι διακρίσεις που αντιμετωπίζουν στην εργασιακή τους πορεία σχετίζονται με μειονεκτήματα που αποκόμισαν στη διάρκεια συγκεκριμένων σταδίων της επαγγελματικής τους καριέρας (όπως εργασιακή αστάθεια στα πρώτα στάδια της επαγγελματικής πορείας ή μακρόχρονη διακοπή από την επαγγελματική σταδιοδρομία). Επίσης, εντοπίζουν τις διακρίσεις και σε πολυσχιδείς παράγοντες που αλληλεπιδρούν με την πλευρά της ζήτησης και της προσφοράς. Το παραπάνω μπορεί, για παράδειγμα, να περιλαμβάνει μεταβολές στους κανονισμούς απασχόλησης σε συνδυασμό με τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των εργαζόμενων (Eurofound, 2019).

2.3 Μια κριτική επισκόπηση στις «θεωρίες μεσαίου βεληνεκούς» (middle range theories)

Οι παραπάνω θεωρίες έχουν συγκροτήσει ένα νέο πλαίσιο ερμηνείας για την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής υπό το μεταμοντερνιστικό ρεύμα που επικρατεί στις κοινωνικές επιστήμες τις τελευταίες δεκαετίες (δεκαετία '70). Κατά καιρούς οι θεωρίες ΚΑΕ έχουν δεχθεί κριτική για την ανεπάρκεια μιας ενιαίας θεωρίας και για τις μεθοδολογικές ασυνέχειες. Αρχικά, είναι φανερό η ύπαρξη εσωτερικών αντιφάσεων μεταξύ της συμβατικής προσέγγισης των Doeringer & Piore και των ριζοσπαστικών θεωριών υπό τους Reich, Edwards & Gordon. Η πρώτη εξετάζει την επίδραση συγκυριακών παραγόντων προσφοράς-ζήτησης (ρατσισμός και σεξισμός³³) στη διάσταση των μισθολογικών διαφορών και των συνθηκών εργασίας. Από την άλλη, η δεύτερη προσέγγιση αναπτύσσει μια θεωρία για τη σύγκρουση κεφαλαίου-εργασίας, εξετάζοντας τη δομή και τη λειτουργία των αγορών εργασίας μέσω των κοινωνικών σχέσεων εργασίας (Fine, 1998). Επίσης, οι θεωρίες ΚΑΕ παρουσιάζουν εννοιολογικές

³³ Ωστόσο, αδυνατεί να ερμηνεύσει τα φαινόμενα αυτά και να εξηγήσει τον τρόπο νομιμοποίησής τους μέσω της κοινωνικής οργάνωσης στη μισθωτή εργασία.

και εμπειρικές αδυναμίες στην απόδοση μιας ερμηνείας για την ύπαρξη εμποδίων στην εργασιακή κινητικότητα. Αποκλείοντας τις μαρξιστικές εκδοχές που εστιάζουν στις εργοδοτικές πρακτικές για την επικράτηση καταταμίσεων στην αγορά εργασίας (αυτό εντοπίζεται, κυρίως, στη θεωρία των Κοινωνικών Δομών Συσσώρευσης), οι θεωρίες ΚΑΕ αδυνατούν να συγκροτήσουν μια ξεχωριστή αιτία ανάδυσης του φαινομένου. Αλλά και σε εμπειρικό επίπεδο η μεγάλη δυσκολία έγκειται στην αναζήτηση των διακριτών τομέων της οικονομίας όπου οι διακυμάνσεις των μισθολογικών διαφορών δεν αντικατοπτρίζουν αντισταθμιστικές διαφορές. Εν ολίγοις, οι θεωρίες της εργασιακής κατάταξης δέχονται έναν *a priori* κατακερματισμό στην αγορά εργασίας, ενώ παράλληλα απουσιάζουν οι κατάλληλες μεθοδολογικές τεχνικές για τον στατιστικό έλεγχο ύπαρξης δυϊσμού στον βιομηχανικό τομέα (Wachter & Taubman, 1987).

Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι εν λόγω θεωρίες έχουν υιοθετήσει προσλαμβάνουσες τόσο από τη κλασική και μαρξιστική πολιτική οικονομία όσο και από την κενϋσσιανή και θεσμική σχολή, το ερμηνευτικό τους πλαίσιο αναπτύσσεται στα πλαίσια μιας πολιτικής, ιστορικής και σχετικιστικής διάστασης. Είναι πολιτική και ιστορική η διάσταση, καθώς οι ενέργειες των παιχτών/φορέων θεωρούνται απροσδιόριστες και η ιστορία παραμένει «ανοιχτή». Είναι, επίσης, σχετικιστική καθώς η ερμηνευτική της ανάλυση βασίζεται σε πολυαιτιακούς παράγοντες για τη συγκρότηση ενδιάμεσων εννοιών (*intermediate terms*). Αυτό έχει ως επακόλουθο αυτές οι θεωρίες να αποδέχονται ορισμένες ιδέες αλλά και να απορρίπτουν θεμελιώδεις αξιώσεις της μαρξιστικής προσέγγισης³⁴. Το τελευταίο γίνεται αντιληπτό από το γεγονός ότι η ερμηνεία της ριζοσπαστικής προσέγγισης βασίζεται στην ανάλυση μεσο-πρόθεσμων καταστάσεων χωρίς να λαμβάνει υπόψη τη θεωρία των *κοινωνικών σχέσεων παραγωγής*, με αποτέλεσμα η ανάλυσή της να αποκόπτεται από τη συνολική μακροπρόθεσμη εξέλιξη. Γι' αυτό και οι εν λόγω θεωρίες εστιάζουν στη μεσοπολεμική και μεταπολεμική πραγματικότητα μέσω εμπειρικών πεποιθήσεων και ποσοτικής ανάλυσης. Παράλληλα, η έμφαση επικεντρώνεται σε νέους παίχτες-φορείς όπως τα νέα κοινωνικά κινήματα. Έτσι, η νοηματική σύλληψη των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής

³⁴ Οι θεωρίες αυτές υποκαθιστούν την οργανική ενότητα αφηρημένου-συγκεκριμένου της Μαρξικής Διαλεκτικής και, συνεπώς, αμφισβητούν την Αξιακή Θεωρία της Αφηρημένης Εργασίας. Επομένως, η εκμετάλλευση (*exploitation*) της εργασίας συνιστά αποτέλεσμα των σχέσεων εξουσίας στη σφαίρα παραγωγής και των θεσμικών και πολιτισμικών παραγόντων εκτός της παραγωγής (φύλο, φυλή, κράτος και οικογένεια).

γίνεται μέσω μιας πολιτισμικής διάστασης, με την εργατική τάξη να έχει αποσυντεθεί σε ένα μείγμα διαφοροποιημένων σχέσεων εξουσίας και καταναλωτικών προτιμήσεων («καθεστώσ σήμανσης»). Ο εκλεκτισμός αυτής της προσέγγισης αντλεί από τη μέθοδο της ιστορικής τυχαιότητας που αποδίδει τόσο στην ανάλυση της οικονομίας όσο και στην ανάλυση της σχέσης οικονομίας-κοινωνίας³⁵ (απαραίτητης για τη διαμόρφωση των αγορών εργασίας) (Μαυρουδέας Σ. , 1996).

³⁵ Τούτο μετουσιώνεται στη μαρξιστική ανάλυση μέσω μιας έννοιας-κλειδί για την ανάλυση της αγοράς εργασίας: Την αξία της εργασιακής δύναμης, η οποία καθορίζεται από ηθικούς και κοινωνικούς παράγοντες χωρίς τη στεία οικονομίστικη ανάλυσή της.

Κεφάλαιο τρίτο

3.1 Τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της ελληνικής αγοράς εργασίας: Εμπειρική ανάλυση των διακρίσεων και της εργασιακής φτώχειας (in-work poverty) στην Ελλάδα

3.1.1 Ημεδαπό και αλλοδαπό εργατικό δυναμικό. Η σύνδεση της αγοράς εργασίας και των μακροχρόνιων προοπτικών ανάπτυξης μιας οικονομίας είναι σαφής. Στους μηχανισμούς σύνδεσης σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν η συνολική συμμετοχή και απασχόληση στην αγορά εργασίας και η παραγωγικότητα. Η ελληνική αγορά εργασίας παρουσιάζει υστέρηση και στα δύο στοιχεία. Απόρροια της εν λόγω υστέρησης αποτελούν τα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής και απασχόλησης των γυναικών, των νέων και των μεταναστών- συνιστούν από τα πιο δυναμικά και παραγωγικά τμήματα του εργατικού δυναμικού-, αφού κατά πλειοψηφία τα φαινόμενα παραοικονομίας, ιδίως με τη μορφή της ανασφάλιστης απασχόλησης, σημειώνονται ως προς αυτές τις πληθυσμιακές ομάδες. Καθίσταται επιτακτική ανάγκη τα ποσοστά αυτά να ανέλθουν προκειμένου να αυξηθεί το παραγόμενο προϊόν, λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα με τις δημογραφικές εξελίξεις. Με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του '08 και τις διαρθρωτικές μεταβολές στον εργασιακό τομέα ένα μεγάλο μέρος του κόστους της οικονομικής προσαρμογής το έχουν επωμιστεί οι εργαζόμενοι. Για τους τελευταίους η προσαρμογή θα σήμαινε είτε ευκολότερες απολύσεις είτε σημαντική μείωση των πραγματικών τους μισθών. Συνεπώς, ο κατακερματισμός της αγοράς εργασίας επιφέρει σημαντικές μακροοικονομικές επιπτώσεις, αφού εκτός από ανακατατάξεις στην αγορά εργασίας και αναποτελεσματική κατανομή των πόρων περιορίζει την αγοραστική δύναμη και αυξάνει τα επίπεδα σχετικής φτώχειας (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010).

Οι διεθνείς μεταναστευτικές ροές εμφανίζουν διαχρονικότητα και πολλαπλότητα στις αιτιάσεις και τις επιπτώσεις τους, ενώ παράλληλα παρουσιάζουν ανοδική τάση μεταπολεμικά. Αν και στις δεκαετίες του '50 και του '60 η Ελλάδα αποτελούσε χώρα εξαγωγής μεταναστών κυρίως σε κράτη της ηπειρωτικής Ευρώπης, την Αμερική και την Αυστραλία, τις επόμενες δεκαετίες η μεταναστευτική της εμπειρία αλλάζει και μετατρέπεται σε χώρα υποδοχής υπηκόων τρίτων χωρών. Ειδικότερα, οι μετανάστες που έφτασαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του '70 προέρχονταν κατά πλειοψηφία από χώρες της Ασίας και της Αφρικής όπως το Πακιστάν, οι Φιλιππίνες και η Αίγυπτος. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 η σύνθεση του μεταναστευτικού πληθυσμού μεταβάλλεται κυρίως λόγω της κατάρρευσης της Σοβιετικής Ένωσης και

την έλευση μεταναστευτικών ροών από χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης³⁶. Η μεγάλη αύξηση της προσφοράς στην ελληνική αγορά εργασίας ήταν προφανής, με τη χώρα στο ίδιο διάστημα να είναι αντιμέτωπη με την υψηλή ανεργία και τη στασιμότητα της οικονομίας. Στον επίσημο δημόσιο διάλογο έχει εκκινήσει μια εκτενής αντιπαράθεση αναφορικά με τις επιπτώσεις του μεταναστευτικού φαινομένου στις ευκαιρίες απασχόλησης και στο επίπεδο του μισθού των εγχώριων εργαζόμενων. Ορισμένοι μελετητές τάσσονται υπέρ της «υπόθεσης αντικατάστασης» με τη συλλογιστική ότι οι μετανάστες μειώνουν τους εγχώριους μισθούς και αυξάνουν την ανεργία. Στον αντίποδα, υποστηρίζεται ότι επικρατεί η «υπόθεση διαχωρισμού» κατά την οποία οι μετανάστες αναλαμβάνουν εργασίες βαριές, κακοπληρωμένες και χαμηλού κοινωνικού γοήτρου από τις οποίες απέχει το ημεδαπό εργατικό δυναμικό. Η σύγχρονη βιβλιογραφία πρεσβεύει ότι οι επιπτώσεις της μετανάστευσης στην απασχόληση και τους μισθούς των εγχώριων είναι μικρές και φαίνεται να εξαρτώνται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της οικονομίας υποδοχής, καθώς και από το αποτέλεσμα συμπληρωματικότητας ή υποκατάστασης των παραγωγικών συντελεστών. Όπως και να έχει, το πλεονάζον εργατικό δυναμικό (εφεδρικός στρατός) που δημιουργείται με την αύξηση της προσφοράς εργασίας επιτελεί συγκεκριμένες λειτουργίες: α) ασκεί μισθολογική πίεση στο εγχώριο εργατικό δυναμικό και β) λειτουργεί ως «βαλβίδα ασφαλείας» για τη διαίωνιση εξουσιαστικών σχέσεων στις χώρες υποδοχής-προέλευσης (Κόντης, 2021).

Το στάδιο της βιομηχανοποίησης στον ευρωπαϊκό νότο εκκίνησε καθυστερημένα και με χαμηλότερη ένταση σε αντίθεση με τον βορρά, ακολουθώντας έτσι ένα διαφοροποιημένο οικονομικό μοντέλο ανάπτυξης με τον αγροτικό και τουριστικό τομέα να συνιστούν τις κύριες οικονομικές δραστηριότητες στην Ελλάδα αλλά και στον ευρωπαϊκό νότο γενικότερα. Σχετικά με την ελληνική περίπτωση οι μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις οικογενειακού τύπου κυριαρχούν διαχρονικά σχεδόν σε όλους τους οικονομικούς τομείς (αγροτικός τομέας, υπηρεσίες, κατασκευαστικός κλάδος κ.λπ.). Το σημαντικότερο εδώ είναι ότι η δραστηριότητα αυτών των επιχειρήσεων διεξάγεται με ανεπίσημο τρόπο από τα προβλεπόμενα ρυθμιστικά

³⁶ Στη πλειονότητά τους οι μετανάστες προέρχονται από χώρες όπως η Πολωνία, η Αλβανία, η Βουλγαρία και η Ρουμανία. Είναι σημαντικό να αναφερθεί και η πιο πρόσφατη μεταναστευτική εισροή που γνώρισε η Ελλάδα το 2015 μετά το ξέσπασμα της συριακής σύρραξης, κατά την οποία περίπου ένα εκατομμύριο υπήκοοι τρίτων χωρών διέσχισαν τη Μεσόγειο, από τους οποίους 850.000 περίπου αποβιβάστηκαν στα ελληνικά νησιά.

πλαίσια του κράτους. Το χαρακτηριστικό του οικονομικού δυϊσμού εντοπίζεται πέρα από την συνύπαρξη μικρομεσαίων και μεγάλων επιχειρήσεων και στο στοιχείο του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας. Σε αντίθεση με τις δεκαετίες που ακολούθησαν μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο όπου η ζήτηση εργασίας σε επιχειρήσεις έντασης κεφαλαίου (κυρίως βιομηχανικός κλάδος) δημιούργησε μεταναστευτικές ροές κυρίως από τον ευρωπαϊκό νότο προς την βορειοηπειρωτική Ευρώπη, τα σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα στον ευρωπαϊκό νότο αξιοποιούνται σε ευέλικτες μορφές απασχόλησης και, κυρίως, εποχιακούς οικονομικούς κλάδους (όπως ο αγροτικός τομέας, η αλιεία, ο κατασκευαστικός κλάδος, ο τουρισμός και οι προσωπικές υπηρεσίες). Οι παραπάνω οικονομικές δραστηριότητες αντιπροσωπεύουν ιδίως τον ανεπίσημο τομέα της οικονομίας και εκπροσωπούνται κυρίως από μετανάστες με παράτυπο καθεστώς που επιδίδονται σε «μαύρη ή αδήλωτη εργασία». Τα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής των ελλήνων στη συνολική απασχόληση οφείλονται εκτός από την επιθυμία πρόσληψής τους σε επαγγέλματα υψηλού κοινωνικού γοήτρου (λόγω και της ανόδου του μορφωτικού επιπέδου) και στα χαμηλά επίπεδα γονιμότητας (Cavounidis, 2006). Συνεπώς, η αγορά εργασίας στην Ελλάδα μετά τη μαζική εισροή μεταναστευτικών κυμάτων αποτελείται από δύο τμήματα με τα εξής διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά: α) προσωπικά μορφολογικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των εργαζόμενων (φύλο, φυλή, εθνικότητα, ηλικία και επίπεδο εκπαίδευσης) και β) θεσμικό πλαίσιο (μισθολογικές αποδοχές, συνθήκες και όροι εργασίας κ.λπ.). Ειδικότερα, η πρωτεύουσα αγορά εργασίας που εκπροσωπείται από το ΗΕΔ χαρακτηρίζεται από σταθερές σχέσεις εργασίας, ευκαιρίες επαγγελματικής ανέλιξης και υψηλές αμοιβές. Στον αντίποδα, η δευτερεύουσα αγορά εργασίας, στην οποία κυριαρχεί το αλλοδαπό εργατικό δυναμικό (ΑΕΔ), χαρακτηρίζεται από εργασιακή επισφάλεια, χαμηλούς μισθούς, ανικανότητα επαγγελματικής εξέλιξης και ανάληψη εργασιών κατώτερου κύρους (Κόντης, 1996).

Όσον αφορά στις μακροοικονομικές επιπτώσεις μια από τις πιο σημαντικές μεταβολές που προκάλεσε το μεταναστευτικό φαινόμενο είναι η υποκατάσταση της απλήρωτης εργασίας των ελληνίδων, κυρίως στις επιχειρήσεις οικογενειακού τύπου και στο σπίτι, και η αύξηση της συμμετοχής τους στη μισθωτή εργασία. Επίσης, οι ελληνικές επιχειρήσεις σε μια απόπειρα μείωσης του εργατικού κόστους έστρεψαν τη προτίμησή τους στο ΑΕΔ. Η τάση αυτή είχε ως επακόλουθο τη διατήρηση ή και αύξηση του ρυθμού παραγωγικότητας, την επιβίωση ορισμένων επιχειρήσεων, την

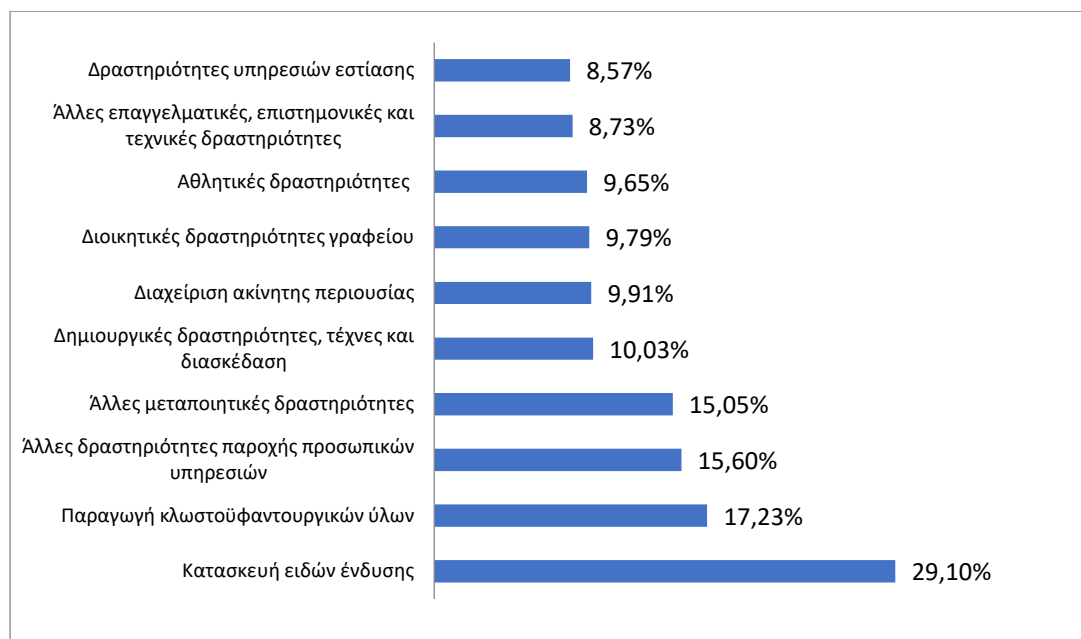
μεγέθυνση των κερδών άλλων και την αύξηση της αγοραστικής δύναμης των νοικοκυριών- δεδομένου ότι η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση-. Τέλος, σημειώθηκε διακλαδική και διαπεριφερειακή εργασιακή κινητικότητα και αύξηση του βαθμού ευελιξίας στην αγορά εργασίας (Κόντης, 1996). Παρόλα αυτά, διαχρονικό πρόβλημα παραμένει ακόμα και σήμερα τόσο για το μέλλον της ελληνικής οικονομίας γενικότερα όσο και για την επίτευξη της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών η αδήλωτη ή μαύρη εργασία³⁷, δεδομένου ότι οι προϋποθέσεις χορήγησης και ανανέωσης της άδειας διαμονής είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας- και μέσω αυτής η απόδειξη της ελάχιστης κατ' έτος ασφαλιστικής κάλυψης-. Η τάση σταθεροποίησης του φαινομένου της αδήλωτης απασχόλησης με την προσθήκη ολοένα και περισσότερων φαινομένων συστηματικής παραβίασης της εργατικής νομοθεσίας (ωράρια, πληρωμές των υπερωριών, αμοιβές, τήρηση των συλλογικών συμβάσεων κ.λπ.) αποδεικνύει την ανοχή της Πολιτείας και των ελεγκτικών μηχανισμών στη παραβίαση της εργατικής και κοινωνικής νομοθεσίας από την πλευρά των εργοδοτών για τη μείωση του εργατικού κόστους (ΛΙΝΑΡΔΟΣ-ΡΥΛΜΟΝ, 2007). Εκτός από τις προβλεπόμενες περικοπές εργασιακού κόστους, τα παρακάτω δεδομένα κατατείνουν ότι η ανασφάλιστη εργασία εντοπίζεται και στους ξένους εργαζόμενους (Ρομπόλης 2009):

- Λόγω έλλειψης οικογενειακής κάλυψης αποδέχονται ευκολότερα μια αδήλωτη εργασία.
- Ενδεχομένως επειδή δεν αναμένουν να λάβουν σύνταξη στη χώρα αποδέχονται μια θέση εργασίας χωρίς ένσημα.
- Παρατηρείται υψηλότερη κινητικότητα στην αναζήτηση εργασίας.
- Επιδεικνύεται μεγάλη αύξηση της απασχόλησης σε ειδικότητες όπου η ζήτησή τους από το ημεδαπό εργατικό δυναμικό είναι χαμηλή.

³⁷ Η παραβατικότητα στην αγορά εργασίας και την κοινωνική ασφάλιση είναι πρωτίστως παραβατικότητα οικονομικής δραστηριότητας και συνδέεται με το φαινόμενο της παραοικονομίας και της φοροδιαφυγής. Για τον λόγο αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό της άτυπης ή αλλιώς σκιώδους οικονομίας (shadow economy). Γενικά, το φαινόμενο της παραοικονομίας μπορεί να πάρει τις ακόλουθες μορφές: i) μέσω ενός πλαισίου δραστηριοτήτων εκτός του μηχανισμού της αγοράς (οικονομική δραστηριότητα στα νοικοκυριά), ii) παράτυπες δραστηριότητες στα πλαίσια της αγοράς, iii) μη καταγραφόμενες δραστηριότητες της αγοράς (φοροδιαφυγή ή/και φοροκλοπή). Είναι φανερό ότι η έλλειψη μιας ικανοποιητικής θεωρητικής θεμελίωσης του φαινομένου δημιουργεί ορισμένες αδυναμίες και στις μεθόδους εμπειρικής του εκτίμησης.

Το ζήτημα της αδήλωτης απασχόλησης είναι συνυφασμένο με το φαινόμενο του εργασιακού κατακερματισμού, καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό αδήλωτων εργαζομένων εντοπίζεται σε συγκεκριμένους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας και κυρίως στον τομέα υπηρεσιών και εστίασης, στους κλάδους κατασκευής ειδών ένδυσης και παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών υλών και στο λιανικό εμπόριο (διάγραμμα 3.1). Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι το 52,5% των συνολικών ελέγχων του ΣΕΠΕ (για το διάστημα Σεπτεμβρίου 2013 - Δεκεμβρίου 2018) αφορούσαν στους κλάδους της εστίασης και του λιανικού εμπορίου (όπου παρατηρείται και η μεγαλύτερη συγκέντρωση αδήλωτων εργαζομένων), γεγονός που αιτιολογείται εν μέρει από τη συμμετοχή μεγάλου ποσοστού εργαζομένων και από τη συγκέντρωση ενός αριθμού προγραμματισμένων ελέγχων κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Ωστόσο, δημιουργείται η εντύπωση ότι μια περισσότερο ισόποση κατανομή των ελέγχων και στους λοιπούς κλάδους υψηλής παραβατικότητας θα οδηγούσε σε πιο αξιόπιστα αποτελέσματα. Η υπόθεση του κατακερματισμού της ελληνικής αγοράς εργασίας ενισχύεται και από τη μεγάλη απόκλιση μεταξύ των ημεδαπών και των αλλοδαπών αδήλωτων εργαζομένων όπως αποτυπώνεται και στα αντίστοιχα ποσοστά, 4,16% για τους ημεδαπούς και 13,27% για τους αλλοδαπούς. Μάλιστα, το δυσχερέστερο πλαίσιο που αντιμετωπίζουν οι αλλοδαποί εργαζόμενοι στον χώρο εργασίας αντικατοπτρίζεται και από το γεγονός ότι οι αδήλωτοι αλλοδαποί εργαζόμενοι ανέρχονται στο 40,12% του συνόλου των αδήλωτων εργαζομένων (πρόκειται για ποσοστό υπερ-τριπλάσιο από αυτό των ημεδαπών). Λαμβάνοντας, τέλος, υπόψη την υψηλή δυσκολία στη διενέργεια ελέγχων από το ΣΕΠΕ, λόγω της συχνής μη κατοχής των απαραίτητων πιστοποιητικών αναγνώρισης ή αδειών εργασίας από τους αλλοδαπούς εργαζόμενους, το ποσοστό αδήλωτης εργασίας για αυτή την κατηγορία εργαζομένων ενδέχεται να είναι ακόμη μεγαλύτερο (Καψάλης, Κουμαριανός & Αυγέρης, 2020).

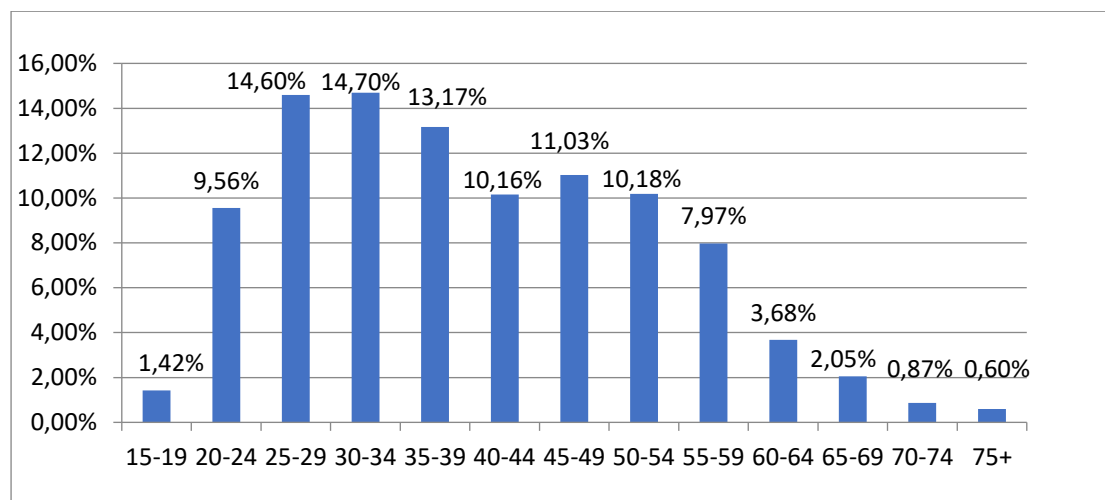
Διάγραμμα 3.1: Οι κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας με τα μεγαλύτερα ποσοστά αδήλων εργαζομένων (Σεπτέμβριος 2013-Δεκέμβριος 2018)

Πηγή: Αναδημοσίευση από τη μελέτη 48 «*Η παραβατικότητα στην εργασία: Η περίπτωση του επισιτισμού – τουρισμού*» των Α. Καψάλη, Ε. Κουμαριανό και Ν. Αυγέρη, 2020, Διάγραμμα 3.4, σ. 58 © ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.

Αναλύοντας τα δεδομένα για την αδήλωτη απασχόληση ανά ηλικιακή κατηγορία αποδεικνύεται ότι τα υψηλότερα ποσοστά συγκεντρώνονται στις ηλικίες 25-29 και 30-34 ετών με ποσοστά 14,60% και 14,70% αντίστοιχα (διάγραμμα 3.2). Τα στοιχεία επιτρέπουν την έναρξη μιας συζήτησης αναφορικά με τη διάσταση της επισφαλούς εργασιακής κατάστασης με την οποία έρχονται αντιμέτωποι οι νέοι στην Ελλάδα ιδίως μετά το ξέσπασμα της κρίσης. Η εργασιακή επισφάλεια προκύπτει τόσο από την αβεβαιότητα που συνδέεται με το είδος της εργασιακής σύμβασης όπως η προσωρινή απασχόληση (στον ιδιωτικό αλλά και δημόσιο τομέα με αυξητικές τάσεις στον δεύτερο), τον χρόνο απασχόλησης όπως η μερική απασχόληση (ως επί το πλείστον μη εθελούσια), την αδήλωτη εργασία όσο και το εισόδημα με τη μορφή των χαμηλών αμοιβών, της μισθολογικής ανισότητας και της ανεπαρκούς κοινωνικής προστασίας. Συγκεκριμένα, το 2018 ένας στους πέντε νέους ηλικίας 22-35 ετών δήλωσε μηδενικό μηνιαίο εισόδημα παρότι διέθετε θέση εργασίας. Μάλιστα, στους νέους χωρίς πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης το αντίστοιχο ποσοστό ανέρχεται στο 30% (Παπαδεράκη, 2020).

Διάγραμμα 3.2: Ηλικιακή κατανομή αδήλων εργαζομένων, Ελλάδα, Α' τρίμηνο 2015- Δ' τρίμηνο 2017

Πηγή: Αναδημοσίευση από τη μελέτη 48 «Η παραβατικότητα στην εργασία: Η περίπτωση του επισιτισμού – τουρισμού» των Α. Καψάλη, Ε. Κουμαριανό και Ν. Αυγέρη, 2020, Διάγραμμα 3.7, σ. 61 © ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.

Οι διακρίσεις και η ανισότητα που δημιουργεί η κατάτμηση της αγοράς εργασίας μέσω του διαχωρισμού σε «καλές» και «κακές» θέσεις εργασίας, καθιστούν αναγκαία τη διερεύνηση ενός εξίσου σημαντικού κοινωνικού φαινομένου, αυτού της εργασιακής φτώχειας³⁸ (in-work poverty). Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ενδεικτικά και για το έτος 2018 ο πληθυσμός ηλικίας 18-64 ετών που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό εκτιμάται στο 33% για τους ημεδαπούς και στο 56,5% για τους αλλοδαπούς που διαμένουν στην Ελλάδα. Ειδικότερα, από τους αλλοδαπούς που διαμένουν στην Ελλάδα ηλικίας 18-64 ετών και αντιμετωπίζουν κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό το 55,1% γεννήθηκε σε άλλη χώρα, ενώ το 32,1% είναι αλλοδαποί που γεννήθηκαν και διαμένουν στην ελληνική επικράτεια (ΕΛΣΤΑΤ, 2019). Όπως διαφαίνεται παρακάτω (πίνακας 3.3) και για το χρονικό διάστημα 2015-2020 σταθερά το υψηλότερο ποσοστό κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού αντιστοιχεί στη κατηγορία των υπηκόων τρίτων χωρών αντικατοπτρίζοντας την ευάλωτη θέση τους στο εγχώριο σύστημα κοινωνικής

³⁸ Η διερεύνηση της εργασιακής φτώχειας συνιστά ένα πολύπλοκο εγχείρημα, καθώς επιδρά μια σειρά πολλών και αλληλοεξαρτώμενων παραγόντων που σχετίζονται με τη δομή της οικονομίας και της αγοράς εργασίας (είδος σύμβασης και χρόνος εργασίας), τη σύνθεση του νοικοκυριού (ένταση της εργασίας), τα προσωπικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων (ηλικία, φύλο, μορφωτικό επίπεδο, επάγγελμα, εθνικότητα) και το σύστημα κοινωνικής προστασίας (κοινωνικές μεταβιβάσεις, φορολογία κ.λπ.).

προστασίας και ευρύτερα στο πλαίσιο συμμετοχής τους στη κοινωνική και πολιτισμική ζωή.

Πίνακας 3.3: Κίνδυνος φτώχειας ή/και κοινωνικός αποκλεισμός μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις κατά ηλικία και υπηκοότητα, Ελλάδα 2015-2020							
Ομάδες ηλικιών	Διαμένοντες στην Ελλάδα	2015	2016	2017	2018	2019	2020
18-64	Έλληνες υπήκοοι	37,4%	38,0%	36,5%	33,0%	31,4%	30,2%
	Ξένοι υπήκοοι	64,3%	59,7%	62,9%	56,5%	53,7%	54,0%
	Υπήκοοι ΚΜ της ΕΕ	49,1%	47,7%	53,3%	45,0%	35,3%	40,3%
	Υπήκοοι τρίτων χωρών	67,1%	61,6%	64,3%	58,4%	57,1%	56,3%
18	Έλληνες υπήκοοι	33,4%	33,6%	32,7%	29,3%	28,4%	27,0%
	Ξένοι υπήκοοι	63,6%	59,2%	62,4%	53,7%	52,6%	53,5%
	Υπήκοοι ΚΜ της ΕΕ	45,1%	44,5%	48,2%	38,3%	32,7%	39,2%
	Υπήκοοι τρίτων χωρών	67,1%	61,8%	64,6%	56,8%	56,7%	56,1%
<p>Πηγή: Αναδημοσίευση από την Εθνική Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη και Μείωση της Φτώχειας, Αθήνα, Ιούλιος 2022, παράρτημα iii: στατιστικά στοιχεία, σ.85, © ελληνική δημοκρατία υπουργείο εργασίας και κοινωνικών υποθέσεων Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης & Καταπολέμησης της Φτώχειας.</p>							

3.1.2 Η φτώχεια σε σχέση με την κατάσταση της απασχόλησης. Ιδιαίτερη βαρύτητα θα δοθεί στη σύνδεση της φτώχειας με τα βασικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Σύμφωνα με επίσημη έρευνα που διεξήχθη το 2009 για την εξέταση των ποσοστών και της συνεισφοράς στη φτώχεια βάσει της κατάστασης απασχόλησης εμφανίζονται στο προσκήνιο χρήσιμα δεδομένα και για τη συσχέτισή του με τον εργασιακό κατακερματισμό. Ειδικότερα, αποδεικνύεται ότι υψηλό κίνδυνο φτώχειας παρουσιάζουν- εκτός από τους ανέργους- και άλλες ομάδες όπως οι αυτοαπασχολούμενοι μερικής απασχόλησης, οι αυτοαπασχολούμενοι πλήρους απασχόλησης χωρίς υπαλλήλους, οι μισθωτοί μερικής απασχόλησης και όσοι κατατάσσονται στη κατηγορία «άλλη κατάσταση ή οικονομικά ανενεργοί» όπου ανήκουν όσοι εργάζονται στην οικιακή φροντίδα και όσοι είναι αδύνατον να εργαστούν προσωρινά (πίνακας 3.4). Δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην ανάλυση της συνεισφοράς που έχει κάθε πληθυσμιακή ομάδα στο σύνολο των φτωχών διαπιστώνεται ότι οι μισθωτοί, οι αυτοαπασχολούμενοι και οι συνταξιούχοι επιδεικνύουν μεγαλύτερη συνεισφορά στη συνολική φτώχεια από τους ανέργους. Το παραπάνω βέβαια οφείλεται και στο γεγονός ότι η κατηγορία των μισθωτών πλήρους απασχόλησης αποτελεί πολύ μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού συγκριτικά με τους ανέργους. Όπως και να έχει, αν και η κατηγορία των μισθωτών αντιμετωπίζει μικρότερο κίνδυνο φτώχειας (ποσοστό φτώχειας), αυτοί συνεισφέρουν σε μεγαλύτερο ποσοστό στη συνολική φτώχεια σε σύγκριση με τους ανέργους³⁹. Μάλιστα, η παραπάνω τοποθέτηση γίνεται πιο ξεκάθαρη λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα ως προς την επαγγελματική κατάσταση με βάση τον υπεύθυνο του νοικοκυριού και όχι το άτομο. Όπως διαφαίνεται, το μερίδιο στο σύνολο των φτωχών που αντιπροσωπεύουν τα άτομα που διαβιούν σε νοικοκυριά με υπεύθυνο μισθωτούς ή αυτοαπασχολούμενους χωρίς υπαλλήλους είναι σημαντικά μεγάλο, ενώ αντίθετα η συνεισφορά των ανέργων είναι μόλις 6% γιατί είναι λιγοστά τα νοικοκυριά όπου ο υπεύθυνος είναι άνεργος. Έτσι, λοιπόν, έξι στους δέκα φτωχούς ζουν σε νοικοκυριά με υπεύθυνο εργαζόμενο (Ιωαννίδης, Παπαθεοδώρου & Σουφτάς, 2012).

³⁹ Μάλιστα αν στη κατηγορία αυτή προστεθούν και οι αυτοαπασχολούμενοι που εργάζονται με συγκαλυμμένη σχέση εξαρτημένης εργασίας, γίνεται αντιληπτό ότι η κατηγορία των μισθωτών εργαζομένων φτωχών αποτελεί το μεγαλύτερο τμήμα του συνόλου των φτωχών στην Ελλάδα.

Πίνακας 3.4: Ποσοστό φτώχειας και συνεισφορά στη φτώχεια σύμφωνα με την κατάσταση της απασχόλησης , Ελλάδα 2009 (εισοδήματα 2008)

Κατάσταση απασχόλησης	Άτομο		Υπεύθυνος νοικοκυριού	
	Ποσοστό (%)	Συνεισφορά (%)	Ποσοστό (%)	Συνεισφορά (%)
Μισθωτός πλήρους απασχόλησης	8	14	13	24
Μισθωτός μερικής απασχόλησης	23	3	30	2
Αυτοαπασχολούμενος πλήρους απασχόλησης χωρίς υπαλλήλους	27	17	31	24
Αυτοαπασχολούμενος πλήρους απασχόλησης με υπαλλήλους	15	3	19	7
Αυτοαπασχολούμενος μερικής απασχόλησης	34	3	31	2
Άνεργος	32	10	35	6
Συνταξιούχος	19	24	18	27
Άλλη κατάσταση ή οικονομικά ανενεργός	28	26	25	8
<p>Πηγή: Αναδημοσίευση από τις επιστημονικές εκθέσεις (reports)/ 6 «Εργαζόμενοι και όμως φτωχοί: Διαστάσεις της φτώχειας των εργαζομένων στην Ελλάδα» των Α. Ιωαννίδη, Χρ. Παπαθεοδώρου και Δ. Σουφτά, Αθήνα, Ιανουάριος 2012, Πίνακας 4.1, σ. 30 © ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων.</p>				

Η κατάσταση φαίνεται να μην αλλάζει δραματικά κατά τα πρώτα χρόνια της κρίσης (πίνακας 3.5). Ωστόσο, αυτό που παρατηρείται είναι το μερίδιο των μισθωτών και των αυτοαπασχολούμενων επί του συνολικού πληθυσμού να μειώνεται, την ίδια στιγμή που το μερίδιο των ανέργων αυξάνεται σημαντικά. Ο κίνδυνος φτώχειας, λοιπόν, για τους ανέργους φαίνεται να αυξάνεται σημαντικά ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τις διάφορες κατηγορίες παραμένουν σχετικά σταθερά. Συγκρίνοντας τα δεδομένα με αυτά πριν την έναρξη της κρίσης αποδεικνύεται ότι το μερίδιο των ανέργων υπερδιπλασιάστηκε. Εκτός από την αύξηση του κινδύνου φτώχειας των ανέργων σημειώθηκε αύξηση του ποσοστού και για τους οικιακά εργαζόμενους. Όσον αφορά τα ποσοστά φτώχειας των μισθωτών πλήρους απασχόλησης και των αυτοαπασχολούμενων γενικά σημειώθηκε μείωση. Ωστόσο, αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι η μείωση του κινδύνου φτώχειας μιας μερίδας πληθυσμού φανερώνει απλώς τη βελτίωση της θέσης της συγκριτικά με τις υπόλοιπες δίχως να αντανakλά κάποια βελτίωση σε απόλυτους όρους⁴⁰ (Οξούζη & Ιωαννίδης, 2015).

Πίνακας 3.5: Ποσοστό φτώχειας και συνεισφορά στη φτώχεια σύμφωνα με την κατάσταση της απασχόλησης, Ελλάδα 2011 (εισοδήματα 2010)

Άτομα > 15 ετών	2011 (εισοδήματα 2010)	
Κατάσταση απασχόλησης	Ποσοστό Φτώχειας (%)	Συνεισφορά
Μισθωτός πλήρους απασχόλησης	6	7,2%
Μισθωτός μερικής απασχόλησης	20	2,5%
Αυτοαπασχολούμενος χωρίς υπαλλήλους	23	10,5%
Αυτοαπασχολούμενος με υπαλλήλους	13	1,5%

⁴⁰ Σε απόλυτους όρους η μείωση του ποσοστού φτώχειας μιας ομάδας του πληθυσμού μπορεί να συνυπάρχει με την επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης αυτής, ειδικά όταν τα εισοδήματα των κατοίκων μιας χώρας συρρικνώνονται ραγδαία.

Αυτοαπασχολούμενος μερικής απασχόλησης	30	2,1%
Άνεργος	36	22,7%
Συνταξιούχος	19	23,1%
Οικιακή εργασία	32	18,8%
Άλλος-ανενεργός	28	2,9%
Σύνολο	21,0	100,0%
<p><i>Πηγή:</i> Επεξεργασία στοιχείων από τις μελέτες (studies)/38 «Δημογραφικά χαρακτηριστικά, απασχόληση, φτώχεια και συνθήκες διαβίωσης του γεωργικού πληθυσμού της Ελλάδας» των Α. Ιωαννίδη και Ε. Οξούζη, Αθήνα, Οκτώβριος 2015, Πίνακας 3.4, σ. 27, © ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων.</p>		

3.1.3 Η φτώχεια σε σχέση με το επάγγελμα. Επίσης, εξίσου σημαντική είναι και η συμβολή του είδους του επαγγέλματος στην κύρια απασχόληση για τη διερεύνηση του κινδύνου και της συνεισφοράς στη φτώχεια. Αρχικά, όπως φαίνεται και στον πίνακα 3.6⁴¹ τα σχετικά υψηλά ποσοστά φτώχειας που παρουσιάζει η κατηγορία «ανώτερα διευθυντικά στελέχη» δικαιολογούνται εν μέρει, καθώς σε αυτή την ομάδα περιλαμβάνονται «οι διευθύνοντες επιχειρηματίες και οι προϊστάμενοι μικρών επιχειρήσεων» δεδομένου ότι στην Ελλάδα υπάρχουν πολυάριθμες μικρομεσαίες επιχειρήσεις οπότε στη κατηγορία αυτή ανήκουν συνήθως οι ιδιοκτήτες τους. Τα υψηλότερα ποσοστά φτώχειας αφορούν στα επαγγέλματα του αγροτικού τομέα και πρόκειται για τους «ανειδίκευτους εργάτες σε γεωργία⁴², κτηνοτροφία και αλιεία» που επιδεικνύουν για το έτος 2009 αρκετά υψηλό ποσοστό φτώχειας που κυμαίνεται στο 46%. Ακολουθούν οι «ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι και αλιείς» που αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα του εγχώριου γεωργικού πληθυσμού με το δεύτερο υψηλότερο ποσοστό φτώχειας (35%). Επίσης, ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά και συνεισφορά στη συνολική φτώχεια των μισθωτών εμφανίζουν οι κατηγορίες

⁴¹ Ο εξεταζόμενος πληθυσμός που αφορούν στο επάγγελμα περιλαμβάνει τα μέλη των νοικοκυριών που είναι άνω των 15 ετών και εργάζονται ή είναι άνεργα ή έχουν συνταξιοδοτηθεί (στις δύο τελευταίες περιπτώσεις αναφέρεται το επάγγελμα πριν χάσουν την εργασία τους ή λάβουν συνταξιοδότηση).

⁴² Πρέπει να επισημανθεί ότι η συνεισφορά στη φτώχεια των ανειδίκευτων εργατών στη γεωργία είναι ιδιαίτερα χαμηλή λόγω του μικρού αριθμού των εργατών αυτών στο σύνολο του πληθυσμού.

«ειδικευμένοι τεχνίτες και συναφή επαγγέλματα», οι «απασχολούμενοι σε παροχή υπηρεσιών και πωλητές» και οι «λοιποί ανειδίκευτοι εργάτες». Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τη παραπάνω έρευνα αποδείχθηκε ότι η φτώχεια διαχέεται περισσότερο ισόποσα μεταξύ των διάφορων κατηγοριών απασχόλησης του γεωργικού πληθυσμού συγκριτικά με τον υπόλοιπο πληθυσμό, καθώς φαίνεται να υπάρχει έντονη εισοδηματική αλληλεξάρτηση μεταξύ των γεωργών και των οικογενειών τους. Ακόμη, από την εξέταση των επιμέρους επαγγελμάτων προκύπτει ότι στο διάστημα 2009 και 2011 οι υπάλληλοι γραφείου και οι ανειδίκευτοι εργάτες στη γεωργία αποτελούν τις μοναδικές επαγγελματικές ομάδες που η θέση τους έχει επιδεινωθεί από άποψη φτώχειας (Οξούζη & Ιωαννίδης, 2015).

Πίνακας 3.6: Φτώχεια ανά επάγγελμα, άτομα άνω των 15 ετών, για τα έτη 2009, 2010 και 2011

Άτομα > 15 ετών που εργάζονται ή εργάζονταν	2009 (εισοδ. 2008)		2010 (εισοδ. 2009)		2011 (εισοδ. 2010)	
	Ποσοστό φτώχειας (%)	Συνεισφορά	Ποσοστό φτώχειας (%)	Συνεισφορά	Ποσοστό φτώχειας (%)	Συνεισφορά
Ανώτερα διευθυντικά στελέχη	13	6,0%	16	7,8%	13	5,7%
Επαγγελματίες	4	3,2%	5	3,3%	4	2,4%
Τεχνικοί και συναφή επαγγέλματα	7	2,5%	6	2,3%	8	3,0%
Υπάλληλοι γραφείου	6	3,7%	8	5,3%	9	6,5%
Απασχολούμενοι σε παροχή υπηρεσιών και πωλητές	17	13,7%	17	13,4%	20	15,4%

Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι και αλιείς	35	33,1%	37	32,1%	35	26,0%
Ειδικευμένοι τεχνίτες και συναφή επαγγέλματα	23	20,6%	24	18,9%	28	21,6%
Χειριστές βιομηχανικών εγκαταστάσεων κ.λπ.	15	5,6%	13	4,5%	18	6,5%
Ανειδίκευτοι εργάτες σε γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία	46	1,6%	42	1,3%	43	1,1%
Λοιποί ανειδίκευτοι εργάτες	21	9,9%	24	11,1%	27	11,8%
Σύνολο	17,4	100,0%	18,1	100,0%	19,0	100,0%
<p>Πηγή: Αναδημοσίευση από τις μελέτες (studies)/38 «Δημογραφικά χαρακτηριστικά, απασχόληση, φτώχεια και συνθήκες διαβίωσης του γεωργικού πληθυσμού της Ελλάδας» των Α. Ιωαννίδη και Ε. Οξούζη, Αθήνα, Οκτώβριος 2015, Πίνακας 3.5, σ. 30 © ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων.</p>						

3.1.4 Η φτώχεια σε σχέση με τον τομέα της οικονομικής δραστηριότητας.

Η ανάλυση της επαγγελματικής-κλαδικής διάστασης της φτώχειας ολοκληρώνεται με την εξέταση των τομέων της οικονομικής δραστηριότητας. Από τον πίνακα 3.7 προκύπτει ότι ο πιο μαζικός τομέας σε εργασία είναι αυτός του χονδρικού και λιανικού εμπορίου, της γεωργίας και της βιομηχανίας. Αποδεικνύεται για ακόμη μια φορά ότι το ποσοστό φτώχειας στον τομέα της γεωργίας είναι με διαφορά το μεγαλύτερο μεταξύ των τομέων της οικονομικής δραστηριότητας και πολύ υψηλότερο από τον μέσο όρο. Έτσι, επιβεβαιώνεται ότι τόσο οι εργαζόμενοι στον αγροτικό τομέα (μισθωτοί και αυτοαπασχολούμενοι) όσο και οι οικογένειες αυτών παρουσιάζουν υψηλότερα

ποσοστά φτώχειας από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Ακόμη, ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά φτώχειας παρουσιάζουν ο κατασκευαστικός κλάδος και ο τομέας καταλύματος και εστίασης, ακολουθώντας ένας επιπλέον τομέας οικονομικής δραστηριότητας, οι «άλλες υπηρεσίες». Με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης ο αριθμός των εργαζομένων μειώθηκε σημαντικά και υπήρξε παράλληλη αύξηση του αριθμού των ανέργων. Το μέσο ποσοστό φτώχειας των εργαζομένων παρουσίασε μείωση της τάξης 2% εν μέσω αύξησης του γενικού ποσοστού φτώχειας για τον συνολικό πληθυσμό. Το παραπάνω δε σημαίνει βελτίωση της εισοδηματικής κατάστασης των εργαζομένων απλώς βελτίωση της σχετικής τους θέσης σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό της χώρας και, συγκεκριμένα, με αυτούς που έχασαν την εργασία τους ή είναι οικονομικά ανενεργοί. Μάλιστα, είναι πολύ πιθανό η κατάστασή τους να έχει επιδεινωθεί λόγω των μισθολογικών αποδοχών (Οξούζη & Ιωαννίδης, 2015).

Πίνακας 3.7: Φτώχεια ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας, σύνολο εργαζομένων, 2011					
Σύνολο Εργαζομένων 2011 (εισοδήματα 2010)					
Τομέας οικονομικής δραστηριότητας	Άτομα	Μερίδιο	Ποσοστό Φτώχειας (%)	Φτωχοί	Συνεισφορά
Γεωργία, δασοκομία, αλιεία	390701	10,7%	34	133392,44	29,4%
Βιομηχανία	374973	10,3%	11	40155,32	8,8%
Κατασκευές	242768	6,7%	21	50018,77	11,0%
Χονδρικό και λιανικό εμπόριο	681364	18,7%	13	88470,95	19,5%
Μεταφορά και αποθήκευση	157723	4,3%	12	18545,69	4,1%
Παροχή καταλύματος και εστίαση	228412	6,3%	16	36199,40	8,0%
Ενημέρωση και επικοινωνία	79069	2,2%	02	1584,56	0,3%

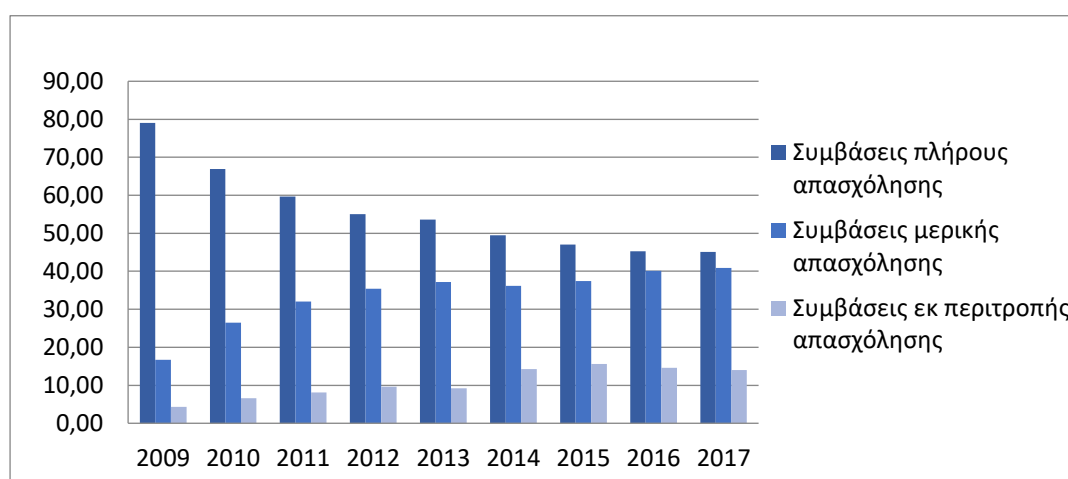
Χρηματοοικονομικές και Ασφαλιστικές Δραστηριότητες	149240	4,1%	1	1437,65	0,3%
Επιστημονικές και μεσιτικές υπηρεσίες	315695	8,7%	8	25631,67	5,6%
Δημόσια διοίκηση και άμυνα	359953	9,9%	4	12789,56	2,8%
Εκπαίδευση	284262	7,8%	4	10485,55	2,3%
Υγεία και κοινωνική μέριμνα	190181	5,2%	3	5108,86	1,1%
Άλλες υπηρεσίες	189120	5,2%	16	29961,64	6,6%
Σύνολο	3643461	100,0%	12,5	453782,06	100,0%
<i>Πηγή: Αναδημοσίευση από τις μελέτες (studies)/38 «Δημογραφικά χαρακτηριστικά, απασχόληση, φτώχεια και συνθήκες διαβίωσης του γεωργικού πληθυσμού της Ελλάδας» των Α. Ιωαννίδη και Ε. Οξούζη, Αθήνα, Οκτώβριος 2015, Πίνακας 3.11, σ. 40 © INE ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων.</i>					

3.1.5 Ευέλικτες μορφές απασχόλησης και εργασιακή επισφάλεια στα χρόνια της ύφεσης. Η τοποθέτηση ότι η διεύρυνση των ευέλικτων σχέσεων εργασίας συνιστά διαβατήριο για τη φτώχεια φαίνεται να αποδεικνύεται και από τα στατιστικά στοιχεία που έχει γνωστοποιήσει ο ΕΦΚΑ τον Μάιο του 2017, καθώς σύμφωνα με τα στοιχεία ένας στους τρεις εργαζόμενους μερικής απασχόλησης λαμβάνει μισθό χαμηλότερο από το επίδομα ανεργίας. Κρίνεται, συνεπώς, ιδιαίτερα σημαντικό να εξετασθεί η σχέση μεταξύ του χρόνου εργασίας, του είδους εργασιακής σύμβασης και του κινδύνου φτώχειας. Παρόλο που η θεσμοθέτηση συμβάσεων μερικής απασχόλησης στην Ελλάδα συνιστά μη πρωτοφανές φαινόμενο, με την έλευση της οικονομικής κρίσης του '08 και, κυρίως, με την επιβολή των δομικών προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής της Τρόικα⁴³ υπήρξε θεαματική εκτόξευση των μορφών άτυπης

⁴³ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και Διεθνές Νομισματικό Ταμείο.

απασχόλησης. Πέντε έτη από την εμφάνιση της βαθύτατης ύφεσης, το 2013, και με το ποσοστό ανεργίας να φτάνει στο αποκορύφωμα (27,1%), η σχέση μεταξύ πλήρους και μερικής απασχόλησης μεταβάλλεται σημαντικά (διάγραμμα 3.8). Ειδικότερα, για το διάστημα 2013-2018 το ποσοστό μερικής απασχόλησης σημείωσε κατακόρυφη αύξηση, της τάξης του 22,4%. Αυτή η άνοδος του μεριδίου των άτυπων μορφών απασχόλησης συντελέστηκε και με την εκτεταμένη εφαρμογή συμβάσεων εκ περιτροπής απασχόλησης (Χαρίσης, 2020).

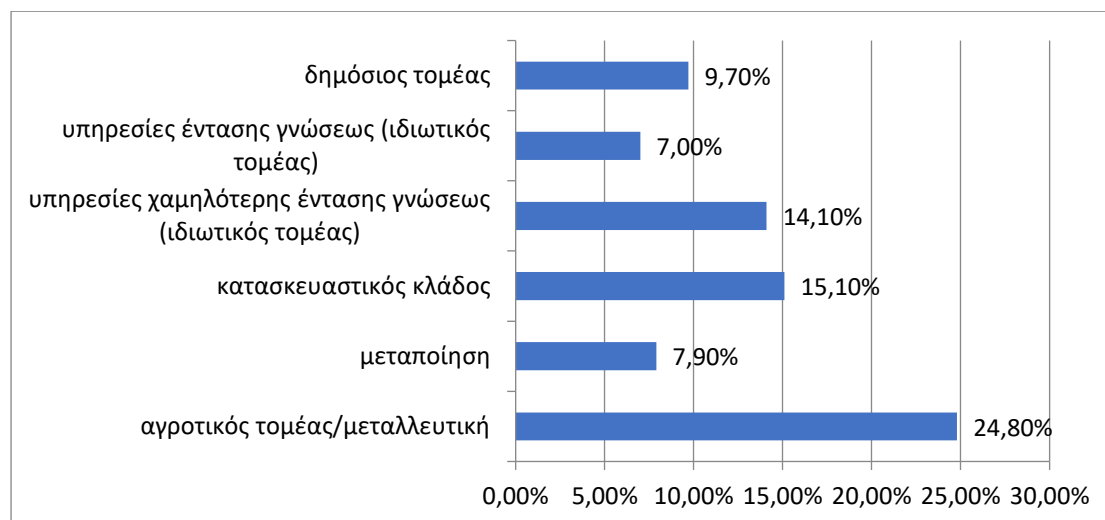
Διάγραμμα 3.8: Ποσοστό συμμετοχής είδους εργασιακής σύμβασης (πλήρους, μερικής και εκ περιτροπής απασχόλησης) στο σύνολο των νέων συμβάσεων για το διάστημα 2009-17

Πηγή: Έκθεση Πεπραγμένων Σ.ΕΠ.Ε., 2017, <https://www.sepe.gov.gr/wp-content/uploads/2021/02/%CE%A0%CE%95%CE%A0%CE%A1%CE%91%CE%93%CE%9C%CE%95%CE%9D%CE%91-%CE%A3%CE%95%CE%A0%CE%95-2017.pdf>.

Αξιοσημείωτη παρατήρηση συνιστά το γεγονός ότι υπάρχει υψηλή αναλογία των άτυπων μορφών απασχόλησης σε συγκεκριμένους κλάδους επαγγελματικής δραστηριότητας που ανήκουν κατά κανόνα στη περιφέρεια της αγοράς εργασίας (αγροτικός τομέας/μεταλλευτική, κατασκευαστικός κλάδος, εμπόριο, τουρισμός και εστίαση, οικιακό βοηθητικό προσωπικό και επαγγέλματα υγείας) (διάγραμμα 3.9). Το παραπάνω επιβεβαιώνει την υπόθεση ύπαρξης κατακερματισμού στην αγορά εργασίας ενισχύοντας την επιχειρηματολογία που υποστηρίζει ότι ένα τμήμα της ανειδίκευτης εργασίας και, κυρίως, σε επιχειρήσεις έντασης εργασίας του ιδιωτικού τομέα έρχεται αντιμέτωπο με την εργασιακή επισφάλεια και την απελευθέρωση των όρων των εργασιακών απολύσεων (Χαρίσης, 2020).

Διάγραμμα 3.9: Ποσοστό προσωρινής απασχόλησης ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας, Ελλάδα, 2018

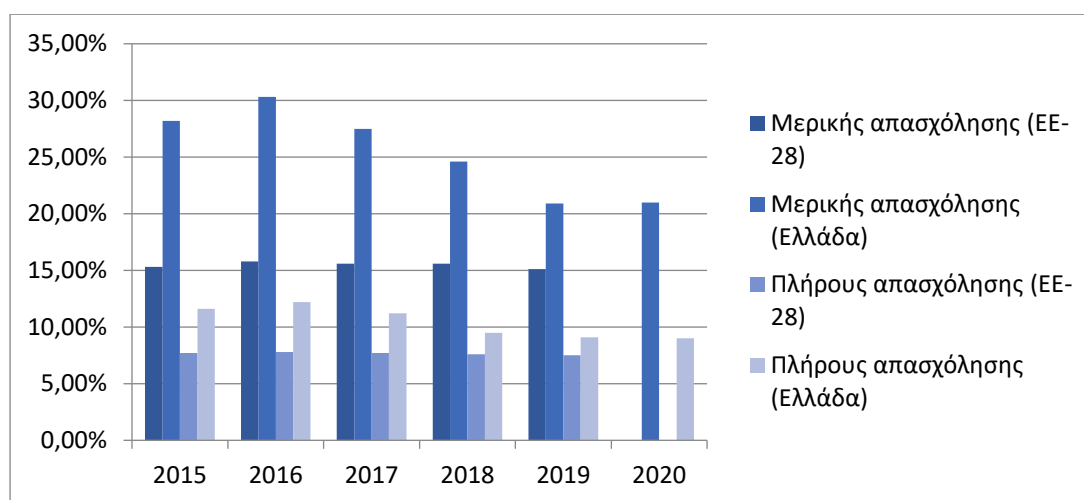

Πηγή: Αναδημοσίευση στοιχείων από το Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας, 18 Ιανουαρίου 2021, © Eurofound, <https://www.eurofound.europa.eu/data/employment/part-time-employment-sector-2018>.

Αρχικά, από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 τα ποσοστά των εργαζομένων μερικής απασχόλησης στα όρια φτώχειας είναι υψηλότερα συγκριτικά με αυτά των εργαζομένων πλήρους απασχόλησης όπως είναι αναμενόμενο (διάγραμμα 3.10). Στην Ελλάδα τα ποσοστά των εργαζομένων φτωχών και για τις δύο ομάδες είναι υψηλότερα από το μέσο όρο των ευρωπαϊκών χωρών. Ωστόσο, τα ποσοστά εργασιακής φτώχειας για τους εργαζόμενους μερικής απασχόλησης αυξάνονται με εντονότερους ρυθμούς και σε όλες ανεξαιρέτως τις ευρωπαϊκές χώρες με σχετικά μεγαλύτερα ποσοστά σε ορισμένες από αυτές όπως και στην Ελλάδα όπου η αύξηση αυτή αγγίζει τις έξι ποσοστιαίες μονάδες. Η αύξηση των εργαζόμενων φτωχών με μερική απασχόληση συνδέεται άρρηκτα με τη διεύρυνση διαφόρων ευέλικτων μορφών απασχόλησης αλλά αναδεικνύεται, επίσης, από την απελευθέρωση των όρων απόλυσης και τις σοβαρές ανεπάρκειες του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Κύρια αιτία της ταχείας εξάπλωσης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, η οποία έχει ανασταλτική επίδραση στη πρόσληψη εργαζομένων πλήρους απασχόλησης, είναι η αύξηση των εργοδοτικών εισφορών που ανεβάζει το κόστος των επιχειρήσεων. Παράλληλα, η στρατηγική της «ευελιξίας με ασφάλεια» (flexicurity) που μέχρι πρότινος κατείχε κεντρική θέση στον ευρωπαϊκό χώρο αποδυναμώνεται ολοένα και περισσότερο. Τέλος, η Ελλάδα εμφανίζει από τα

μεγαλύτερα ποσοστά ακούσιας μερικής απασχόλησης στην ΕΕ (από 46% το 2000 σε 71,6% το 2015), καθώς λόγω του υψηλού ποσοστού ανεργίας πολλοί εργαζόμενοι αδυνατούν να βρουν καλύτερης ποιότητας εργασία. Γίνεται, συνεπώς, σαφές ότι υπάρχει κίνδυνος κατάτμησης της αγοράς εργασίας σε περίπτωση που το αποτέλεσμα είναι ο κατακερματισμός των θέσεων εργασίας που συνδέονται κυρίως με τις χαμηλές αμοιβές και τη περιορισμένη κοινωνική προστασία (Κετσετζοπούλου, 2019).

Διάγραμμα 3.10: Εργαζόμενοι φτωχοί (%) ανάλογα με τον χρόνο απασχόλησης, ΕΕ-28 και Ελλάδα, 2015-2020

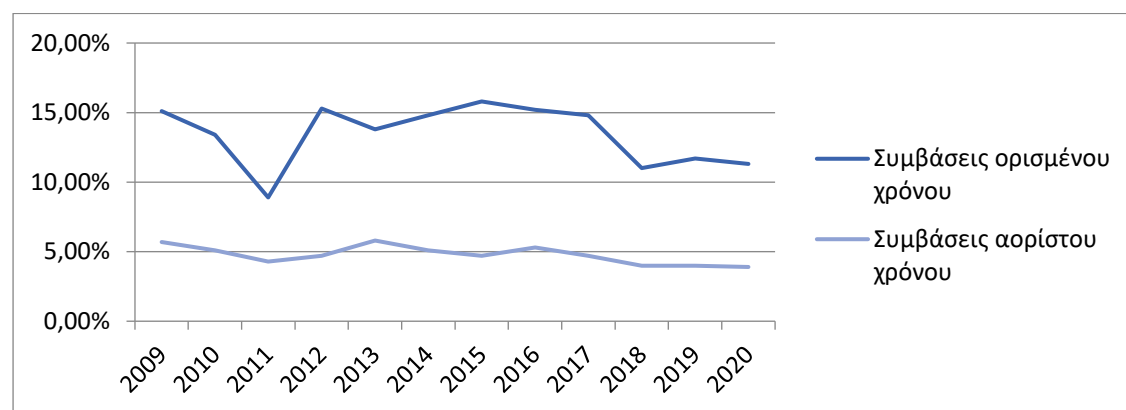

Πηγή: Δεδομένα EU-SILC, Eurostat [ILC_IW07], <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tessi250/default/table?lang=en>.

Παράλληλα, στην ανάλυση της επίδρασης του χρόνου εργασίας στη φτώχεια αποδεικνύεται ότι υψηλά ποσοστά φτώχειας επιδεικνύουν και άτομα που εργάζονται περισσότερο από το συνηθισμένο οχτάωρο. Χαμηλότερο κίνδυνο φτώχειας αντιμετωπίζουν όσοι εργάζονται περίπου 40 ώρες την εβδομάδα, δηλαδή το λεγόμενο «κανονικό» ωράριο, αλλά και αυτοί που εργάζονται υπερβολικά πολλές ώρες (περισσότερες από 55 ώρες την εβδομάδα). Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η ελαστικοποίηση του εργασιακού ωραρίου είτε μέσω της μερικής απασχόλησης είτε μέσω της υπερεργασίας- και συνήθως απλήρωτης- έχει δυσμενείς επιπτώσεις στο επίπεδο διαβίωσης των εργαζομένων. Το αντίθετο συμβαίνει με τους μισθωτούς πλήρους απασχόλησης, οι οποίοι όπως διαπιστώθηκε και παραπάνω στην εργασία παρουσιάζουν χαμηλότερο κίνδυνο φτώχειας αλλά εμφανίζουν αρκετά μεγαλύτερη συμμετοχή στη συνολική φτώχεια λόγω του ότι συνιστούν τη πολυπληθέστερη ομάδα (Ιωαννίδης κ.ά., 2012).

Τέλος, ένας σημαντικός προσδιοριστικός παράγοντας στη διερεύνηση της εργασιακής φτώχειας συνιστά το είδος της εργασιακής σύμβασης, καθώς οι μισθωτοί με προσωρινή απασχόληση φαίνεται να αντιμετωπίζουν τριπλάσια πιθανότητα να βρεθούν στα όρια φτώχειας συγκριτικά με τους εργαζόμενους με συμβάσεις μόνιμου χαρακτήρα (διάγραμμα 3.11). Ακόμη, η εμπειρία αποδεικνύει ότι όσο περισσότερο παραμένει κανείς σε απασχόληση με σύμβαση ορισμένου χρόνου ή όσο μεταβαίνει από την ευέλικτη απασχόληση στην ανεργία (ή στην αεργία) τόσο αυξάνεται η πιθανότητα να παραμείνει σε τέτοιου είδους μορφή απασχόλησης. Λαμβάνοντας υπόψη τα διαχρονικά δεδομένα της EU-SILC (2003-2011) δύο στους τρεις έλληνες (64,5%) που εργάζονται με σύμβαση εργασίας ορισμένου χρόνου συνεχίζουν να εργάζονται με ανάλογη σύμβαση και για τον επόμενο χρόνο. Επίσης, εξίσου υψηλό είναι και το ποσοστό των ελλήνων εργαζομένων (70,9%) οι οποίοι συνεχίζουν να εργάζονται με προσωρινή απασχόληση για τουλάχιστον δύο συναπτά έτη. Εκτός από τις σημαντικές διαφορές στην επαγγελματική πορεία των απασχολούμενων με σύμβαση αορίστου και ορισμένου χρόνου, προκύπτει ότι οι τελευταίοι υστερούν και μισθολογικά συγκριτικά με τους συναδέλφους τους με συμβάσεις αορίστου χρόνου. Σύμφωνα με επίσημη έρευνα που χρησιμοποιεί δείγμα από τα ευρωπαϊκά στατιστικά δεδομένα για το εισόδημα και τις συνθήκες διαβίωσης 13 κρατών μελών, η Ελλάδα κατατάσσεται πρώτη στις μισθολογικές διαφορές μεταξύ των εργαζομένων με σύμβαση ορισμένου χρόνου για δύο συνεχόμενα χρόνια και των συναδέλφων τους με σύμβαση αορίστου χρόνου για τη χρονική περίοδο 2003-2010 (Παυλόπουλος, 2015).

Διάγραμμα 3.11: Ποσοστό (%) κινδύνου φτώχειας ανά τύπο εργασιακής σύμβασης, Ελλάδα, 2009-2020

Πηγή: Δεδομένα EU-SILC, Eurostat [ILC_IW05], https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_iw05/default/table?lang=en

Όπως αποδεικνύεται εμπειρικά ένας καθοριστικός προσωπικός παράγοντας που βρίσκεται σε υψηλή συσχέτιση με την εργασιακή επισφάλεια είναι το μορφωτικό επίπεδο των εργαζομένων. Παρακάτω από τις μέσες τιμές για τους εργαζόμενους με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο καταδεικνύεται ότι αυτοί παρουσιάζονται πολύ πιο ευάλωτοι στην εργασιακή επισφάλεια συγκριτικά με τους εργαζόμενους μεσαίου και υψηλού μορφωτικού επιπέδου (πίνακας 3.12). Μάλιστα, ιδίως με την έλευση της κρίσης αυτοί ήταν εξαιρετικά επιρρεπείς σε απολύσεις με αποτέλεσμα να εμφανίζονται περισσότερο δεκτικοί σε δυσμενείς εργασιακές συνθήκες. Όπως φαίνεται οι δείκτες με την υψηλότερη απόκλιση για τους εργαζόμενους με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο συγκριτικά με το συνολικό δείγμα είναι η εργασία τα σαββατοκύριακα και η μη ηθελημένη προσωρινή απασχόληση. Για τον τελευταίο δείκτη η μέση τιμή του συνολικού δείγματος είναι 0,084, ενώ για τους απασχολούμενους με χαμηλά προσόντα αυξήθηκε στο 0,13 για το έτος 2018. Αυτό εξηγείται και από το γεγονός ότι αυτή η μερίδα εργαζομένων υπερεκπροσωπείται στον αγροτικό τομέα, ο οποίος εμφανίζει τη μεγαλύτερη αναλογία οικονομικά ανενεργού πληθυσμού. Μόνη εξαίρεση αποτελεί ο δείκτης των απλήρωτων υπερωριών που εμφανίζεται υψηλότερος στους εργαζόμενους με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, οι οποίοι είναι πιθανότερο να επιδίδονται σε υπερωριακή εργασία προκειμένου να ανελιχθούν επαγγελματικά και μισθολογικά στο μέλλον (Tzika & Livanos, 2020).

Πίνακας 3.12: Δείκτες εργασιακής επισφάλειας για τους εργαζόμενους με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, Ελλάδα, 2010-2018

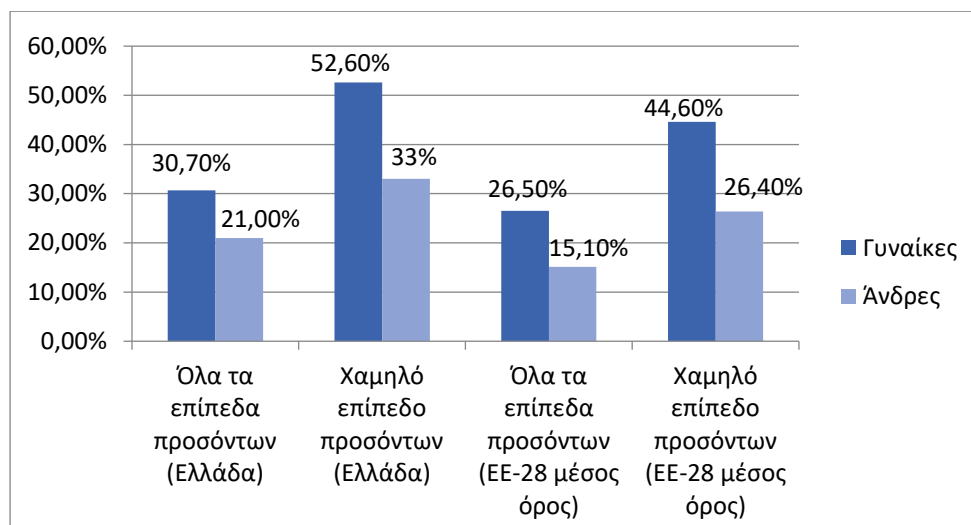
Έτη	Ακούσια μερική απασχόληση	Ακούσια προσωρινή απασχόληση	Υπερωρίες	Εργασία τα σαββατοκύριακα	Ανασφάλιστη εργασία	Απλήρωτες υπερωρίες	Ανεπαρκώς αμειβόμενοι	Συμμετοχή στις δημόσιες υπηρεσίες απασχόλησης
2010	0,062	0,140	0,083	0,426	0,012	0,022	0,311	0,142
2011	0,080	0,159	0,143	0,420	0,015	0,021	0,082	0,128
2012	0,104	0,141	0,141	0,412	0,014	0,030	0,132	0,124
2013	0,117	0,137	0,157	0,418	0,018	0,030	0,190	0,145
2014	0,126	0,128	0,145	0,422	0,018	0,019	0,181	0,161
2015	0,136	0,121	0,160	0,433	0,012	0,020	0,155	0,170

2016	0,143	0,121	0,167	0,445	0,008	0,021	0,155	0,159
2017	0,128	0,147	0,143	0,422	0,007	0,022	0,149	0,180
2018	0,121	0,149	0,137	0,426	0,005	0,014	0,140	0,173

Πηγή: Αναδημοσίευση στοιχείων από έρευνα στο London School of Economics and Political Sciences και Hellenic Observatory European Institute, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, ‘*Precarious employment in Greece: Economic crisis, labour market flexibilisation and vulnerable workers*’ των Ilias Livanos and Evi Tzika, GreeSE Paper No. 171, May 2020, Table 2, p. 18, © Ilias Livanos and Evi Tzika.

Επίσης, όπως αποδεικνύουν τα εμπειρικά δεδομένα οι γυναίκες με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο είναι περισσότερο ευάλωτες στην εργασιακή επισφάλεια συγκριτικά με τους άνδρες του ίδιου μορφωτικού επιπέδου, αν και λαμβάνοντας υπόψη το συνολικό ποσοστό συμμετοχής σε επισφαλείς μορφές απασχόλησης οι γυναίκες παρουσιάζουν χαμηλότερα ποσοστά από τους άνδρες. Γενικά, η διεθνής βιβλιογραφία υποστηρίζει ότι το έμφυλο χάσμα αναφορικά με τις άτυπες συμβάσεις εργασίας μικραίνει καθώς το μορφωτικό επίπεδο των εργαζομένων είναι υψηλό (Tzika & Livanos, 2020). Ειδικότερα, όπως αποτυπώνεται σε σχετική έρευνα του ευρωπαϊκού ινστιτούτου για την ισότητα των φύλων (2017) το έμφυλο χάσμα για την εργασιακή επισφάλεια παρουσιάζεται κατά πολύ μεγαλύτερο στις γυναίκες εργαζόμενες με χαμηλά προσόντα (διάγραμμα 3.13).

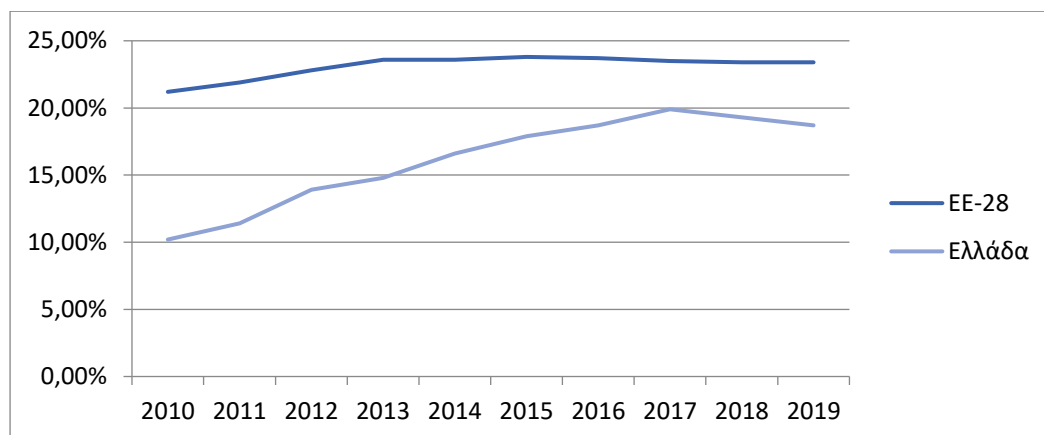
Διάγραμμα 3.13: Ποσοστό (%) εργαζομένων σε επισφαλείς θέσεις εργασίας ανά μορφωτικό επίπεδο και φύλο, Ελλάδα- ΕΕ-28, 15-64 ετών, 2014

Πηγή: Αναδημοσίευση στοιχείων από ‘Gender, skills and precarious work in the EU: Research note’ των Davide Barbieri, Hedvika Janeckova, Dr Marre Karu, Diletta Luminari, Zuzana Madarova, Merle Paats και Dr Jolanta Reingardė, Vilnius, 2017, Table 1, p. 37, ©European Institute for Gender Equality.

Τέλος, μια ομάδα-στόχος που έχει πληγεί από τις σύγχρονες εξελίξεις στον εργασιακό χώρο είναι οι νέοι, αφού κατά τη τελευταία δεκαετία (2010-2019) τα ποσοστά μερικής απασχόλησης στην Ελλάδα για την ηλικιακή ομάδα 15-29 ετών έχουν παρουσιάσει σημαντική αύξηση ιδίως μέχρι και για το έτος 2017-αν και χαμηλότερα από αυτά της ΕΕ-28-(διάγραμμα 3.14). Παρόλα αυτά, τα ποσοστά για τους νέους ηλικίας 15-24 ετών που εργάζονταν σε θέσεις μερικής απασχόλησης λόγω αδυναμίας εύρεσης πλήρους απασχόλησης στην Ελλάδα ήταν ιδιαίτερα υψηλά. Ενδεικτικά, αυτά κυμάνθηκαν από 68,4% (2013) έως και 52,6% (2019). Οι διαφορές στα ποσοστά σε όλο το χρονικό διάστημα ήταν περίπου διπλάσιες συγκριτικά με τα αντίστοιχα ποσοστά της ΕΕ-28. Παρόμοια εικόνα επικρατεί και στη περίπτωση της προσωρινής απασχόλησης, καθώς το 2019 από το σύνολο των νέων ηλικίας 15-24 ετών που εργάζονταν με καθεστώς προσωρινής απασχόλησης περισσότεροι από τους μισούς (58%) επέλεξαν αυτή τη μορφή απασχόλησης αναγκαστικά. Συνολικά, ο μέσος όρος μη εθελούσιας συμμετοχής σε προσωρινή απασχόληση για τους νέους (15-24 ετών) στο σύνολο των ετών 2010-2019 ήταν για την Ελλάδα 56,4% ενώ για την ΕΕ-28 31,9% (Σαριδάκη & Δρακάκη, 2020).

Διάγραμμα 3.14: Ποσοστό (%) συνολικής συμμετοχής στη μερική απασχόληση για την ηλικιακή κατηγορία 15-29 ετών, Ελλάδα και ΕΕ-28, 2010-2019

Πηγή: Αναδημοσίευση από το ερευνητικό έργο «Εργασιακή Επισφάλεια, Εργασιακή Ευπάθεια και Νέα Γενιά στην Ελλάδα: Θεωρητικές Προκείμενες και Ερευνητικά Ευρήματα» των Μ. Δρακάκη και Σ. Σαριδάκη, 2020, Γράφημα 7, © ΚΕΜΕ-ΠΚ.

Η εργασιακή φτώχεια για την ηλικιακή κατηγορία ατόμων 18-24 ετών σημείωσε σημαντική αύξηση όχι μόνο συγκριτικά με τον μέσο όρο της ΕΕ-28 αλλά και σε εγχώρια κλίμακα σε σύγκριση με τις άλλες δύο μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες 25-54 και 55-64⁴⁴ αντίστοιχα για το διάστημα 2012-2017 (πίνακας 3.15). Όπως προαναφέρθηκε η αδυναμία σύναψης συμβολαίου εργασίας μόνιμου χαρακτήρα είχε ως επακόλουθο το ποσοστό προσωρινής απασχόλησης για τους νέους 15-24 ετών να τριπλασιαστεί -κατά 31%- συγκριτικά με τις ηλικιακές ομάδες 25-54 και 55-64 ετών κατά τη προηγούμενη δεκαετία (2010-2019). Την ίδια στιγμή, το ποσοστό των οικονομικά ανενεργών νέων ηλικίας 15-34 ετών που έχουν ολοκληρώσει τη τριτοβάθμια εκπαίδευση παρουσίασε ραγδαία αύξηση της τάξης 50,5% για το 2018 συγκριτικά με το 2013 που το ποσοστό αυτό βρισκόταν στο 36,3%. Το παραπάνω κατέταξε την Ελλάδα στη τελευταία σειρά μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών αναφορικά με την αξιοποίηση των επαγγελματικών δεξιοτήτων των νέων, λαμβάνοντας βέβαια υπόψη και τη διαρροή χιλιάδων μορφωμένων νέων στο εξωτερικό (brain drain) (Ziomas, Bouzas, Capella & Konstantinidou, 2019).

⁴⁴ Την ίδια στιγμή τα ποσοστά εργασιακής φτώχειας για τις ηλικιακές ομάδες 25-54 και 55-64 παρουσίασαν αύξηση στην ΕΕ-28 για το χρονικό διάστημα 2012-2017.

Πίνακας 3.15: Ποσοστό (%) κινδύνου φτώχειας ανά ηλικιακή κατηγορία, Ελλάδα και ΕΕ-28, 2012-2017

	Ηλικιακή Κατηγορία	Περίοδος Αναφοράς					
		2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ελλάδα	18-24	13,3%	18,1%	20,2%	19,2%	19,0%	14,1%
	25-54	14,4%	11,9%	12,7%	12,6%	13,2%	12,4%
	55-64	20,5%	19,2%	15,1%	16,8%	17,4%	14,9%
ΕΕ (μέσος όρος)	18-24	11,7%	11,2%	12,9%	12,3%	12,1%	11,0%
	25-54	8,8%	8,8%	9,5%	9,5%	9,7%	9,4%
	55-64	8,1%	8,7%	8,3%	8,6%	8,6%	9,2%
Πηγή: Αναδημοσίευση από ESPN Thematic Report on In-work Poverty- Greece των Ziomas D., Bouzas N., Capella A. και Konstantinidou D., Brussels, 2019, Table 3, p. 10 © European Social Policy Network (ESPN), European Union.							

3.1.6 Η φτώχεια σε σχέση με τη σύνθεση και την ένταση εργασίας του νοικοκυριού. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι πρόσφατες έρευνες έχουν εστιάσει και σε πολυαιτιακούς παράγοντες πρόκλησης της εργασιακής επισφάλειας εκτός από τη καθιερωμένη επικέντρωση στη χρονική διάρκεια της σύμβασης και στη φύση της εργασιακής σχέσης, αναδεικνύοντας την ανομοιογένεια που χαρακτηρίζει το εργατικό δυναμικό καθώς και τη πραγματική διάσταση διαίρεσης της αγοράς εργασίας. Πράγματι, μια τυπική σύμβαση εργασίας δε συνεπάγεται αυτομάτως εργασιακή ή εισοδηματική ασφάλεια. Επίσης, οι μισθολογικές αποκλίσεις συνιστούν μια μόνο πτυχή της εργασιακής φτώχειας, καθώς καταλληλότερο μέτρο για τη διερεύνηση του φαινομένου αποδεικνύεται το εισόδημα σε επίπεδο νοικοκυριού. Η πολύ χαμηλή ένταση εργασίας⁴⁵ ενός νοικοκυριού σχετίζεται άμεσα με την εμφάνιση της φτώχειας

⁴⁵ Η ένταση εργασίας αναφέρεται στην αναλογία του αριθμού των μηνών που εργάστηκαν τα μέλη του νοικοκυριού σε εργάσιμη ηλικία (18-59 ετών) κατά τη διάρκεια του έτους αναφοράς προς τον

των εργαζομένων. Όπως αποτυπώνεται και παρακάτω (πίνακας 3.16) τα νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά έχουν υψηλότερη πιθανότητα κινδύνου εργασιακής φτώχειας τόσο στην Ελλάδα όσο και στην ΕΕ-28⁴⁶. Μάλιστα, το 2017 το ποσοστό κινδύνου εργασιακής φτώχειας για τα νοικοκυριά στην Ελλάδα με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας και εξαρτώμενα παιδιά παρουσιάζεται ιδιαίτερα υψηλό (71,6%). Συνολικά, αν και στο διάστημα 2012-2017 τα ποσοστά κινδύνου εργασιακής φτώχειας σημείωσαν πτωτική τάση στην Ελλάδα-ωστόσο παρέμειναν κατά πολύ υψηλότερα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο- αποδεικνύεται ότι η παραπάνω εικόνα είναι παραπλανητική, καθώς το προσωπικό διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών συρρικνώθηκε σημαντικά παραμένοντας σε χαμηλότερα επίπεδα από αυτά που επικρατούσαν προ κρίσης. Ακόμη, το φαινόμενο της αδήλωτης απασχόλησης που κυριαρχεί στη χώρα συνιστά τροχοπέδη στη πλήρη καταγραφή των στοιχείων για τους εργαζόμενους φτωχούς (Ziomas et al, 2019).

Πίνακας 3.16: Ποσοστό (%) κινδύνου φτώχειας αναφορικά με την ένταση εργασίας και τη σύνθεση του νοικοκυριού, Ελλάδα και ΕΕ-28, 2012-2017 (18-59 ετών)

Χωρίς εξαρτώμενα παιδιά	Ένταση εργασίας	Περίοδος Αναφοράς					
		2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ελλάδα	Πολύ υψηλή	5,7%	3,7%	4,4%	6,0%	6,0%	4,3%
	Υψηλή	7,8%	10,0%	8,1%	6,9%	10,3%	8,5%
	Μέτρια	14,3%	11,3%	14,2%	14,9%	15,0%	13,2%
	Χαμηλή	30,1%	28,7%	27,5%	26,5%	31,8%	32,8%
	Πολύ χαμηλή	:	:	:	:	:	50,1%
	Πολύ υψηλή	4,5%	4,7%	5,2%	5,2%	5,8%	5,5%

συνολικό αριθμό μηνών που θα μπορούσαν θεωρητικά να έχουν εργαστεί τα ίδια μέλη του νοικοκυριού. Άτομα που διαβιούν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας θεωρούνται αυτά στα οποία οι ενήλικες έχουν εργαστεί 20% ή λιγότερο του συνολικού εργάσιμου χρόνου κατά τους τελευταίους δώδεκα μήνες (δηλαδή λιγότερο από τρεις μήνες τον τελευταίο χρόνο).

⁴⁶ Εξαίρεση αποτελούν τα νοικοκυριά που εμφανίζουν πολύ υψηλή ένταση εργασίας.

ΕΕ (μέσος όρος)	Υψηλή	8,6%	8,5%	9,9%	9,9%	9,6%	10,6%
	Μέτρια	12,3%	13,0%	13,8%	14,6%	13,2%	13,6%
	Χαμηλή	30,9%	27,5%	27,2%	30,1%	31,3%	28,2%
	Πολύ χαμηλή	:	:	:	:	:	:
Με εξαρτώμενα παιδιά		2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ελλάδα	Πολύ υψηλή	6,3%	4,0%	3,9%	4,7%	5,2%	4,3%
	Υψηλή	14,1%	10,6%	14,6%	12,6%	12,1%	12,2%
	Μέτρια	32,1%	24,1%	20,1%	25,6%	24,3%	24,5%
	Χαμηλή	62,0%	52,8%	56,4%	50,2%	52,3%	54,2%
	Πολύ χαμηλή	:	:	:	:	:	71,6%
ΕΕ (μέσος όρος)	Πολύ υψηλή	5,0%	4,7%	5,1%	5,1%	5,5%	5,4%
	Υψηλή	9,2%	9,6%	10,3%	10,1%	10,2%	11,6%
	Μέτρια	24,0%	23,3%	24,3%	26,3%	24,4%	26,1%
	Χαμηλή	45,3%	45,2%	44,7%	46,1%	48,2%	46,5%
	Πολύ χαμηλή	:	:	:	:	:	:
<p><i>Πηγή:</i> Αναδημοσίευση από ESPN Thematic Report on In-work Poverty- Greece των Ziomas D., Bouzas N., Capella A. και Konstantinidou D., Brussels, 2019, Table 10, p. 14, ©European Social Policy Network (ESPN), European Union.</p>							

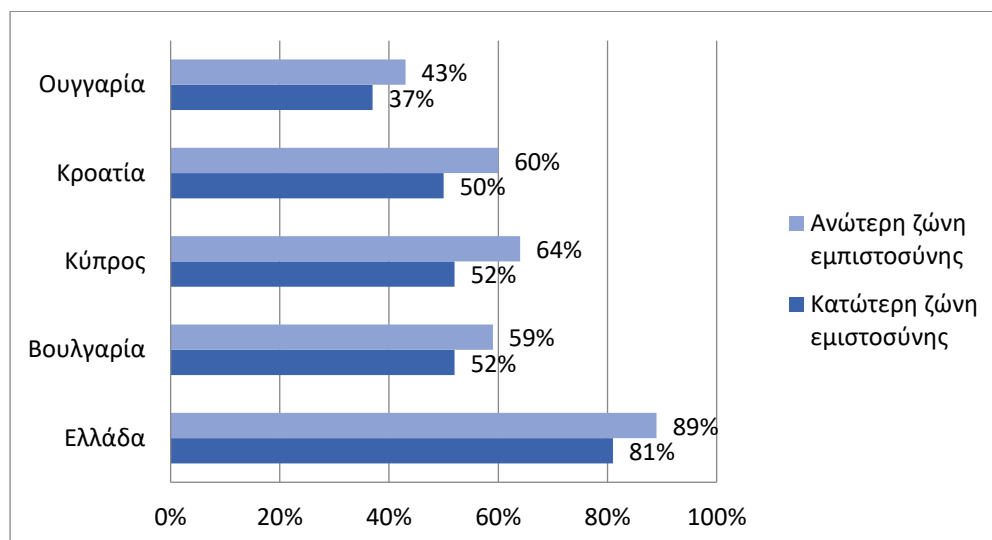
3.2 Οι επιδράσεις του κατώτατου μισθού στη συνολική μισθολογική κατανομή κατά τη διάρκεια της ύφεσης και η υπογράμμιση της αναγκαιότητας για αύξηση αυτού: Μια εμπειρική ανάλυση

Ήδη από την έναρξη της κρίσης η αγορά εργασίας αποτέλεσε πρωταρχικό μηχανισμό για την οικονομική πολιτική προκειμένου η οικονομία να κατορθώσει να προσαρμοστεί στη τρέχουσα ύφεση. Λαμβάνοντας, μάλιστα, υπόψη τη συνολική αβεβαιότητα που έχει προκληθεί όχι μόνο από την οικονομική αλλά και τη πρωτοφανή υγειονομική κρίση -Covid-19- λόγω των έκδηλων επιπτώσεών τους στην ανεργία, στους μισθούς και στο βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων καθίσταται πλέον σαφές ότι η διαμόρφωση της νέας εργασιακής κανονικότητας έχει ανησυχητικές συνέπειες για τον χρόνο εργασίας και τα θεμελιώδη εργασιακά δικαιώματα. Οι εξελίξεις αναφορικά με τις μισθολογικές περικοπές στα χρόνια της κρίσης φέρνουν στο επίκεντρο της ανάλυσης το ζήτημα του κατώτατου μισθού και της σύνδεσής του με το φαινόμενο της κατάτμησης της αγοράς εργασίας. Αρχικά, ο ρόλος του κατώτατου μισθού κρίνεται ιδιαίτερα ζωτικός, καθώς συμβάλλει στον περιορισμό της συνολικής ανισοκατανομής του εισοδήματος, στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των εργαζομένων που βρίσκονται στο κάτω όριο της εισοδηματικής κατανομής και σε ειδικές περιπτώσεις οδηγεί ακόμη και σε άνοδο της απασχόλησης μέσω των μακροοικονομικών επιδράσεων στη ζήτηση. Η Ελλάδα αποτελεί τη μόνη χώρα στην ΕΕ όπου ο κατώτατος μισθός παρουσίασε μείωση -της τάξης του 21% κατά τη διάρκεια της ύφεσης⁴⁷-την ίδια στιγμή που σε αρκετές χώρες όπως στο Ην. Βασίλειο, τη Γαλλία, το Βέλγιο, τη Πορτογαλία και την Ισπανία αυξήθηκε, ενώ σε ορισμένες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης σημειώθηκε αύξηση κατά 20%. Στην εγχώρια περίπτωση, η γενική τάση συμπίεσης των μέσων μισθών τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα είχε ως επακόλουθο και την επέκταση των περικοπών στον κατώτατο μισθό. Συνεπώς, τα τελευταία έτη παρατηρείται μια δραματική αύξηση του μεριδίου των ελλήνων εργαζομένων που εξαρτάται για τη διαβίωσή του από τον κατώτατο μισθό. Η κατάσταση δυσχεραίνει όταν εντοπίζεται ότι τα ποσοστά των εργαζομένων με κατώτατο μισθό που εμφανίζουν δυσκολία στη κάλυψη βασικών αναγκών στην

⁴⁷ Μάλιστα, τον Φεβρουάριο του 2012 ο κατώτατος μισθός παρουσίασε με νομοθετική απόφαση σημαντική μείωση κατά 22% για τους εργαζομένους άνω των 25 ετών (δηλαδή ο βασικός μεικτός μηνιαίος μισθός ανερχόταν σε 586,08 ευρώ) και κατά 32% για τους εργαζομένους έως 25 ετών (510,95 ευρώ), διαμορφώνοντας έτσι τον λεγόμενο υπο-κατώτατο.

Ελλάδα είναι από τα υψηλότερα στην ΕΕ, ακολουθούμενα από αυτά της Βουλγαρίας, της Κύπρου, της Κροατίας και της Ουγγαρίας (διάγραμμα 3.17) (Πασσάς, 2020).

Διάγραμμα 3.17: Ποσοστό εργαζομένων με κατώτατο μισθό που παρουσιάζουν δυσκολία στη κάλυψη βασικών αναγκών

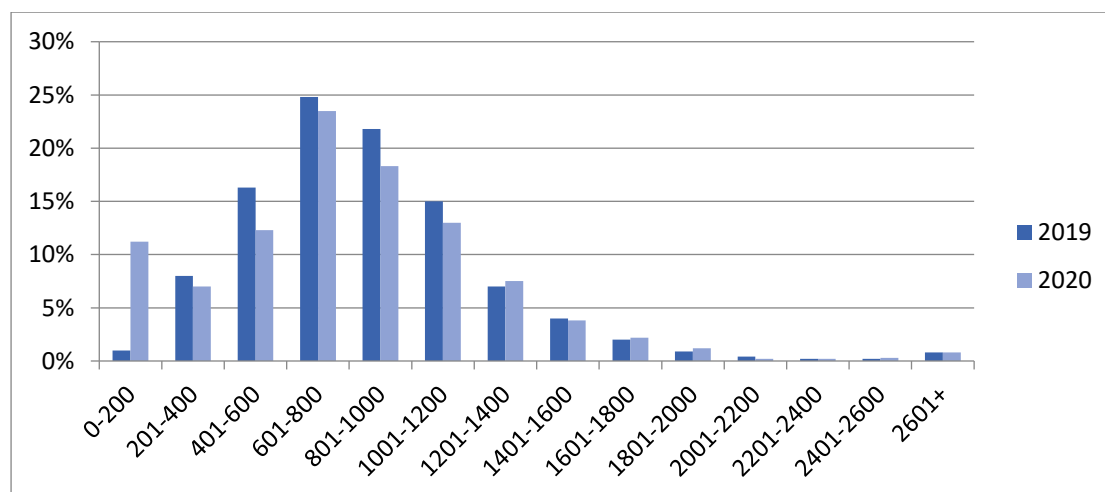

Πηγή: Αναδημοσίευση στοιχείων από το Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας, 17 Ιουνίου 2020, © Eurofound, <https://www.eurofound.europa.eu/data/proportion-of-minimum-wage-workers-who-find-it-difficult-to-make-ends-meet>.

Από σχετική ανάλυση μικροδεδομένων της βάσης EU SILC για το έτος 2015 εξάγονται ορισμένα σημαντικά συμπεράσματα για τον κατώτατο ωριαίο μισθό. Ειδικότερα, διαπιστώνεται ότι το 19,16% των εργαζομένων λαμβάνει μισθό κοντά στον κατώτατο όπως αυτός διαμορφώνεται για την απόλυτη ηλικία (άνω ή έως 25 ετών), την οικογενειακή κατάσταση (επίδομα γάμου) και τα έτη προϋπηρεσίας (επίδομα τριετίας). Ωστόσο, το πιο σημαντικό είναι ότι το 35,45% των εργαζομένων λαμβάνει μισθό χαμηλότερο από τον κατώτερο. Πιο συγκεκριμένα, το 34,70% των εργαζομένων με πλήρη απασχόληση λαμβάνει μισθό χαμηλότερο από τον κατώτερο, την ίδια στιγμή που το ποσό αυτό αντιστοιχεί στο 42,13% για τους μερικώς απασχολούμενους. Ακόμη, η προσωρινή απασχόληση, η αλλαγή εργοδότη, τα μη διοικητικά επαγγέλματα, οι γυναίκες εργαζόμενες και η εργασία σε μικρές επιχειρήσεις βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τη πιθανότητα λήψης μισθού κοντά στον κατώτατο ή και χαμηλότερο από αυτόν. Τέλος, όπως αποτυπώνεται και στην Ετήσια Έκθεση για την Ελληνική Οικονομία και την Απασχόληση του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ φαίνεται ότι από τη συμπίεση των μισθών για τη διετία 2019-2020 επηρεάστηκαν δυσμενώς όλες οι

μισθολογικές κλίμακες, παρόλα αυτά το σημαντικότερο βάρος το επωμίστηκαν οι χαμηλά αμειβόμενοι. Η μεγαλύτερη μείωση σημειώθηκε στους μισθωτούς με καθαρές αποδοχές μεταξύ 400 και 600 ευρώ, αφού με την έναρξη του β' τριμήνου κατά το έτος 2019 το ποσοστό για αυτή τη μισθολογική κατηγορία από 16,3% σημείωσε μείωση 12,3% συγκριτικά με το ίδιο τρίμηνο του έτους 2020 (διάγραμμα 3.18). Έτσι, στην ελληνική αγορά εργασίας παρατηρείται ένα σημαντικό τμήμα του εργατικού δυναμικού είτε να καταγράφεται εκτός εργασίας είτε να εργάζεται λαμβάνοντας μισθούς πολύ χαμηλότερους από το όριο της φτώχειας. Ανησυχητική αναφορικά με τα παραπάνω είναι και η αυξητική τάση του αριθμού των ατόμων που λαμβάνει αμοιβή λιγότερα από 200 ευρώ τον μήνα. Μόλις το β' τρίμηνο του 2020 το ποσοστό αυτό αυξήθηκε κατά 11,2 ποσοστιαίες μονάδες⁴⁸, ξεπερνώντας το 12% του συνόλου των μισθωτών. Καθίσταται σαφές, λοιπόν, ότι τόσο ο υψηλός κίνδυνος της μακροχρόνιας ανεργίας όσο και το ελλειμματικό δίκτυ κοινωνικής προστασίας συνιστούν ενισχυτικούς παράγοντες για τη περαιτέρω φτωχοποίηση του πληθυσμού και την αποδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής (INE ΓΣΕΕ, 2020).

Διάγραμμα 3.18: Κατανομή μισθωτών ανά μισθολογική κλίμακα, Ελλάδα, σύνολο οικονομίας, 2019 και 2020

Πηγή: Αναδημοσίευση από την Ετήσια Έκθεση 2020 «Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση», Αθήνα, Οκτώβριος 2020, Διάγραμμα 3.10, σ. 83 © INE ΓΣΕΕ.

⁴⁸ Συγκριτικά με το β' τρίμηνο του 2019 μόλις το 1% των μισθωτών είχε καθαρές αποδοχές μικρότερες των 200 ευρώ.

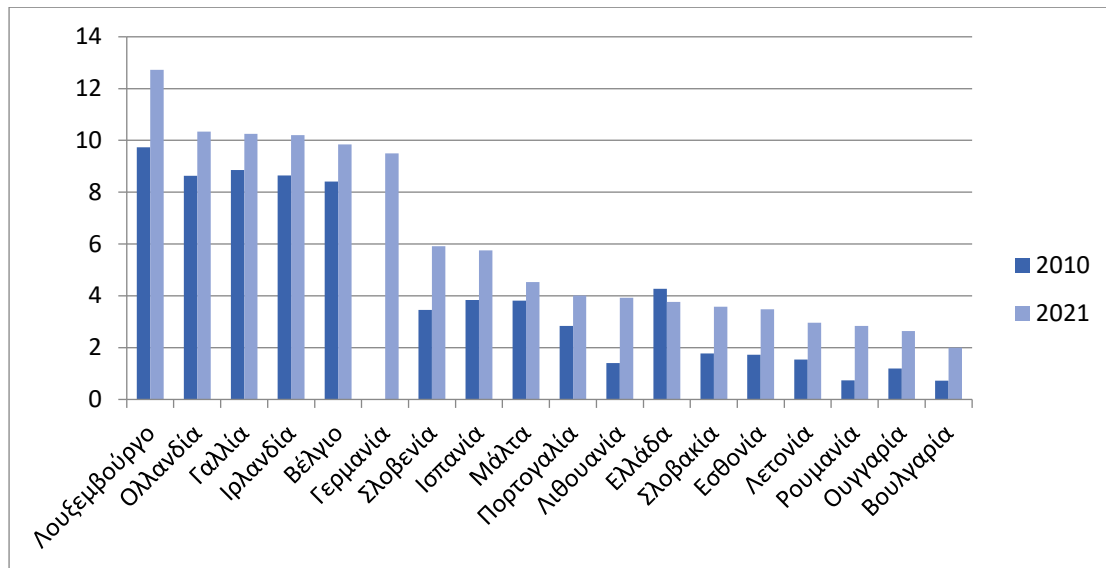
Λαμβάνοντας υπόψη την οδηγία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής⁴⁹ καθώς και τη χρησιμότητα του κατώτατου μισθού ως βασικού εργαλείου στην αντιμετώπιση του φαινομένου της εργασιακής φτώχειας, κρίνεται ύψιστης σημασίας αυτός να διαμορφωθεί στο ύψος του μισθού αξιοπρεπούς διαβίωσης. Παράλληλα, ένα από κριτήρια για την αξιολόγηση της επάρκειας των κατώτατων μισθών είναι η πραγματική αγοραστική δύναμη αυτών λαμβάνοντας υπόψη τις εθνικές διαφορές στο κόστος διαβίωσης. Στην Ελλάδα η αγοραστική δύναμη του κατώτατου μισθού κατατάσσεται στη 5^η χαμηλότερη σε όλη την ΕΕ, ενώ την ίδια στιγμή αποτελεί το μόνο κράτος μέλος στο οποίο ο κατώτατος μισθός υπέστη απώλεια αγοραστικής δύναμης σε σχέση με το επίπεδο του 2010 (-9,45%) (διάγραμμα 3.19). Αξιοσημείωτο είναι, ακόμη, ότι αν και ο εγχώριος κατώτατος μισθός έχει χαμηλότερη πραγματική αγοραστική δύναμη από ορισμένες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, το κόστος διαβίωσης στην Ελλάδα είναι σημαντικά υψηλότερο συγκριτικά με αυτές. Τα παραπάνω καθιστούν σαφές ότι οι διαδικασίες αύξησης και προσαρμογής του κατώτατου μισθού στην Ελλάδα σύμφωνα με τις στατιστικές υπηρεσίες της Eurostat και του ΟΟΣΑ⁵⁰ πρέπει να επισπεύσουν, λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη ότι παρά την αύξησή του κατά 10,9% το 2019 εξακολουθεί να παραμένει κάτω από το όριο της απόλυτης και της σχετικής φτώχειας καθώς αντιστοιχεί στο 48,2% του διάμεσου μισθού⁵¹. Για να επιτευχθεί, όμως, κάτι τέτοιο συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση η ενίσχυση των συλλογικών διαπραγματεύσεων, καθώς το ποσοστό κάλυψης των συλλογικών διαπραγματεύσεων στην Ελλάδα βρίσκεται στο 26% -το όγδοο χαμηλότερο ποσοστό στην ΕΕ-. Αν υποβαθμιστεί περαιτέρω η σημασία των συλλογικών συμβάσεων και διαπραγματεύσεων είναι πολύ πιθανό στη πράξη οι εργαζόμενοι να μη λάβουν τον κατώτατο μισθό λόγω αθέμιτων εργοδοτικών πρακτικών (INE ΓΣΕΕ, 2021).

⁴⁹ Οι κατώτατοι μισθοί θεωρούνται επαρκείς όταν είναι δίκαιοι σε σχέση με τη μισθολογική κατανομή στο κράτος-μέλος και παρέχουν ένα αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο.

⁵⁰ Η διαφορά στα μεγέθη του κατώτατου μισθού που υποστηρίζουν οι στατιστικές υπηρεσίες είναι σημαντική: Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat το 60% του διάμεσου μισθού είναι 783 ευρώ, ενώ με βάση τα στοιχεία του ΟΟΣΑ είναι 809 ευρώ. Το παραπάνω σημαίνει ότι ο τρέχων κατώτατος ονομαστικός μηνιαίος μισθός πρέπει να αυξηθεί στη πρώτη περίπτωση κατά 133 ευρώ, ενώ στη δεύτερη κατά 159 ευρώ.

⁵¹ Όπως προαναφέρθηκε το 60% του εθνικού ακαθάριστου διάμεσου μισθού δείχνει το όριο του κινδύνου της σχετικής φτώχειας, ενώ το 50% του ακαθάριστου διάμεσου μισθού συνιστά ένδειξη κινδύνου απόλυτης φτώχειας.

Διάγραμμα 3.19: Η αγοραστική δύναμη του ωριαίου κατώτατου μισθού την 1^η Ιανουαρίου του 2010 και 2021 (ΕΕ, ευρώ ίδιας αγοραστικής δύναμης)

Πηγή: Αναδημοσίευση στοιχείων από WSI Minimum Wage Database, Version: January 2021, © Institute of Economic and Social Research, https://www.boeckler.de/pdf/ta_mwdb_2021.pdf.

Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι στις βιομηχανοποιημένες οικονομίες το φαινόμενο της εργασιακής κατάτμησης είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τον διαχωρισμό της αγοράς εργασίας μεταξύ του «πυρήνα» (core) και της «περιφέρειας» (periphery) όπου στη τελευταία κατηγορία κυριαρχούν οι άτυπες μορφές απασχόλησης (μερική απασχόληση, προσωρινή απασχόληση, υπεργολαβική ανάθεση σε τρίτους, εκ περιτροπής απασχόληση κ.λπ.). Ακόμη, στις αναπτυσσόμενες οικονομίες ο εργασιακός κατακερματισμός εντοπίζεται και στη διαίρεση μεταξύ του επίσημου και ανεπίσημου τομέα οικονομικής δραστηριότητας με τον τελευταίο να διενεργείται εκτός του πεδίου των συλλογικών διαπραγματεύσεων και της νομοθετικής προστασίας. Αναμφίβολα, το φαινόμενο των κατατετμημένων αγορών εργασίας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ιδιαίτερα πολύπλοκο, καθώς περιλαμβάνει ένα σύνθετο πλέγμα αιτιακών παραγόντων και συνεπειών με μακροοικονομικές επιπτώσεις. Η σύνδεσή του με την εργασιακή φτώχεια-ένα εξίσου πολυπαραγοντικό φαινόμενο- δεν είναι τυχαία, καθώς η εργασιακή κατάτμηση συνδέεται με την ανισότητα στις αποδοχές και τις διακρίσεις στον χώρο εργασίας βάσει φύλου, ηλικίας και εθνικότητας. Οι αγορές εργασίας με υψηλό βαθμό κατάτμησης χαρακτηρίζονται από χαμηλή ανοδική επαγγελματική κινητικότητα έχοντας ως επακόλουθο συγκεκριμένες κατηγορίες εργαζόμενων να παγιδεύονται σε κακοπληρωμένες και επισφαλείς θέσεις εργασίας αλλά και να αντιμετωπίζουν εργασιακή αστάθεια λόγω μεγάλων διαστημάτων ανεργίας (Marlier & Frazer, 2010).

Καθίσταται, λοιπόν, σαφές ότι η χαμηλής ποιότητας και η επισφαλής εργασία τείνει να εκπροσωπεί συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας όπως, για παράδειγμα, τον αγροτικό τομέα, τον κατασκευαστικό κλάδο, τον τομέα καταλύματος και εστίασης, το χονδρικό και λιανικό εμπόριο, τη μεταποίηση καθώς και τις δραστηριότητες παροχής προσωπικών υπηρεσιών. Η επιχειρηματολογία ενισχύεται και από το γεγονός ότι τα υψηλότερα ποσοστά αδήλωτης απασχόλησης εντοπίζονται στους παραπάνω τομείς οικονομικής δραστηριότητας, λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα τόσο του ΕΦΚΑ όσο και την έρευνα εργατικού δυναμικού. Ένας ακόμη προσδιοριστικός παράγοντας είναι και το μορφωτικό επίπεδο, καθώς οι χαμηλά ειδικευόμενοι -ιδίως οι γυναίκες⁵²- παρατηρείται ότι υπερεκπροσωπούνται σε επισφαλείς θέσεις εργασίας σύμφωνα με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Συνεπώς, γίνεται αντιληπτό ότι ορισμένες κατηγορίες

⁵² Η τάση αυτή ενισχύεται συχνά και από την ανυπαρξία ενός οικονομικού και ποιοτικού συστήματος προσχολικής φροντίδας που ωθεί τις εργαζόμενες μητέρες σε ευέλικτες μορφές απασχόλησης.

εργαζόμενων αντιμετωπίζουν υψηλότερο κίνδυνο να βρίσκονται σε κακοπληρωμένες θέσεις εργασίας και να έρχονται αντιμέτωποι με έναν φαύλο κύκλο επισφαλούς εργασίας και ανεργίας. Η πραγματικότητα αναδεικνύει ότι σε ευρεία κλίμακα η μετάβαση στην αγορά εργασίας έπεται από διαστήματα ανεργίας πραγματοποιείται μέσω επισφαλών θέσεων εργασίας, ιδίως για τους νέους, τις γυναίκες, τους μετανάστες και τους χαμηλά ειδικευόμενους. Τέτοιου είδους θέσεις εργασίας είθισται να προσφέρουν ευκαιρίες για επανένταξη στην αγορά εργασίας, ωστόσο η ύπαρξη κατάτμησης σηματοδοτεί χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας και υποβάθμιση των δεξιοτήτων των εργαζόμενων με επιπτώσεις στην οικονομική μεγέθυνση και ευημερία (McKnight, Stewart, Himmelweit & Palillo, 2016).

Από έρευνες σχετικά με το ζήτημα διαπιστώνεται ότι η συσχέτιση μεταξύ χαμηλών αποδοχών-βασικό χαρακτηριστικό της δευτερεύουσας αγοράς εργασίας- και εργασιακής φτώχειας είναι σχετικά αδύναμη. Πράγματι, η εμπειρία αποδεικνύει ότι καθώς η πλειονότητα των εργαζόμενων φτωχών είναι ταυτόχρονα και χαμηλά αμειβόμενοι, όσοι εργάζονται σε κακοπληρωμένες θέσεις εργασίας ενδεχομένως να μην έρθουν αντιμέτωποι με το φαινόμενο της εργασιακής φτώχειας. Έτσι, όχι τα χαμηλά ωρομίσθια αυτά καθαυτά αλλά η χαμηλή ένταση εργασίας και η σύνθεση του νοικοκυριού, καθώς και ο ασταθής εργασιακός βίος και η μερική ή προσωρινή απασχόληση σε ατομικό επίπεδο διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο για την εργασιακή φτώχεια⁵³. Προφανώς, η δομή της οικονομίας και της αγοράς εργασίας επηρεάζει το σχετικό μέγεθος του εργατικού δυναμικού στον πυρήνα και τη περιφέρεια της αγοράς εργασίας, καθώς και το βάθος της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ τους. Ακόμη, οι πολιτικές του κράτους πρόνοιας καθορίζουν τον βαθμό που η δευτερεύουσα αγορά εργασίας συντελεί στη πρόκληση εργασιακής φτώχειας. Πράγματι, συγκριτικά με χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης στην Ελλάδα οι ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και οι επίσημες κρατικές ρυθμίσεις για την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι εξαιρετικά υποβαθμισμένες, ενώ την ίδια στιγμή οι παθητικές πολιτικές, ιδίως με τη μορφή των επιδομάτων ανεργίας, αποτυγχάνουν να εξασφαλίσουν ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης (Nolan & Marx, 2012).

⁵³ Παράλληλα, θεσμικοί παράγοντες όπως η έλλειψη επαρκούς κατώτατου μισθού, η σχετικά υψηλή φορολογία για τους χαμηλόμισθους, η απουσία παροχών στην εργασία (in-work benefits), η ανεπαρκής στήριξη εισοδήματος για τις οικογένειες με εξαρτώμενα παιδιά και το υψηλό κόστος βασικών υπηρεσιών (παιδική φροντίδα και δημόσια συγκοινωνία) συμβάλλουν σε σημαντικό βαθμό στον κίνδυνο εργασιακής φτώχειας.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω και σε επίπεδο νοικοκυριού, επακόλουθο τόσο της αυξημένης εκπροσώπησης των γυναικών σε επισφαλείς θέσεις εργασίας όσο και της νεανικής ανεργίας είναι ο αυξημένος κίνδυνος εργασιακής φτώχειας που παρατηρείται στους άνδρες εργαζόμενους του λεγόμενου «πυρήνα» της αγοράς εργασίας. Επίσης, αναφορικά με την ελληνική περίπτωση πρέπει να επισημανθεί ότι αν και η συμμετοχή των μεταναστών στην αγορά εργασίας είναι αυξημένη, παρατηρείται σημαντική συγκέντρωση αυτών σε λίγους μόνο τομείς της οικονομικής δραστηριότητας. Παρατηρείται, ακόμη, υψηλή ανισοκατανομή των ανδρών και των γυναικών στα διάφορα επαγγέλματα με σημαντική συγκέντρωση και των δύο σε διαφορετικές θέσεις εργασίας. Το μερίδιο των γυναικών, ωστόσο, μειώνεται σημαντικά καθώς τα χαρακτηριστικά και οι αμοιβές της θέσης εργασίας βελτιώνονται (Ιωαννίδης, 2015). Τέλος, μια σημαντική διαπίστωση που σχετίζεται με τη κατάσταση απασχόλησης συνιστά η εμπειρική παρατήρηση ότι αυτοαπασχολούμενοι, ιδίως στον κατασκευαστικό κλάδο και τη μεταποίηση⁵⁴, διαθέτουν σε ορισμένες περιπτώσεις υψηλότερες μηνιαίες αποδοχές συγκριτικά με συναδέλφους τους μισθωτούς πλήρους απασχόλησης⁵⁵, με αποτέλεσμα οι πρώτοι να αντιμετωπίζουν χαμηλότερο κίνδυνο εργασιακής φτώχειας.

Συνεπώς, η ύπαρξη δυϊσμών στην ελληνική αγορά εργασίας είναι σχετικά έκδηλη, οι οποίες θα μπορούσε να ειπωθεί ότι υποκινούνται άλλοτε από τις τεχνολογικές εξελίξεις, άλλοτε από μεταβολές στις εργασιακές σχέσεις και άλλοτε από τις διαδικασίες αποβιομηχάνισης και τριτογενοποίησης των οικονομιών. Η σύνδεση της εργασιακής κατάτμησης με την εργασιακή φτώχεια εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, λαμβάνοντας υπόψη τον αυξημένο κίνδυνο εργασιακής φτώχειας που αντιμετωπίζουν κυρίως εργαζόμενοι με άτυπες συμβάσεις εργασίας. Παράλληλα, καταγράφεται η γενική τάση υπερσυγκέντρωσης εργαζόμενων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά βάσει φύλου, ηλικίας και εθνικότητας σε επισφαλείς θέσεις εργασίας. Ωστόσο, έχουν σημειωθεί και περιπτώσεις όπου η σχέση μεταξύ εργασιακού κατακερματισμού και κινδύνου εργασιακής φτώχειας είναι σχετικά αδύναμη, ιδίως όταν υπεισέρχονται παράγοντες αναφορικά με το μέγεθος και τη σύνθεση του νοικοκυριού, την ένταση εργασίας αυτού αλλά και τις επίσημες πολιτικές που υλοποιεί

⁵⁴ Μάλιστα, πρόκειται για δύο τομείς της οικονομίας όπου καταγράφονται υψηλά ποσοστά αδήλωτης απασχόλησης.

⁵⁵ Λαμβάνοντας υπόψη και τον αυξημένο χρόνο εργασίας των αυτοαπασχολούμενων σε σχέση με τους μισθωτούς σε αυτά τα επαγγέλματα.

το εκάστοτε κράτος πρόνοιας. Η ελληνική περίπτωση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διερεύνηση της συσχέτισης των δύο φαινομένων όχι μόνο λόγω των αυξημένων ποσοστών αναγκαστικής συμμετοχής στη μερική απασχόληση αλλά και της καθήλωσης του μισθολογικού κόστους με την επιβολή των πολιτικών εσωτερικής υποτίμησης. Οι εξελίξεις επηρέασαν και το επίπεδο του κατώτατου μισθού με συνέπεια σημαντική μερίδα εργαζόμενων με προσωρινή ή μερική απασχόληση, καθώς επίσης και σε μη διοικητικά επαγγέλματα να εξαρτώνται για τη διαβίωσή τους από τη λήψη του κατώτατου μισθού ή και χαμηλότερου από αυτού. Η ανάγκη αύξησης του κατώτατου μισθού στα πλαίσια των οδηγιών της ευρωπαϊκής επιτροπής κρίνεται επιτακτική όχι μόνο λόγω του ότι συνιστά ζωτικό εργαλείο στην αντιμετώπιση της εργασιακής φτώχειας αλλά και λόγω της σημαντικής απώλειας που υπέστη η πραγματική αγοραστική του δύναμη τη τελευταία δεκαετία. Βέβαια, καθοριστικό σημείο εκκίνησης για την υλοποίηση της παραπάνω πολιτικής αλλά και συνολικά για τον μετριασμό των εργασιακών κατατμήσεων συνιστούν η ενίσχυση των συλλογικών συμβάσεων και διαπραγματεύσεων-από τα χαμηλότερα ποσοστά στην Ελλάδα- καθώς και η επίτευξη του κοινωνικού διαλόγου, με απώτερο σκοπό την οικοδόμηση μιας αγοράς εργασίας χωρίς αποκλεισμούς αλλά και την αποφυγή των οποιωνδήποτε αθέμιτων εργοδοτικών πρακτικών.

Πηγές- Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Cavounidis, J. (2006, Fall). Labor Market Impact of Migration: Employment Structures and the Case of Greece. (S. Publications, Ed.) *The International Migration Review*, 40(3), pp. 635-660.
- Dijk, M. P. (1995, February). Flexible specialization, the new competition and industrial districts. *Small Business Economics*, 7(1), pp. 15-27.
- Eurofound. (2019). *Labour market segmentation: Piloting new empirical and policy analyses*. Publication office of the European Union. Luxembourg: Eurofound. Retrieved from <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2019/labour-market-segmentation-piloting-new-empirical-and-policy-analyses>
- Fine, B. (1998). Segmented Labour Market Theory. In B. Fine, *Labour Market Theory: A Constructive Reassessment* (pp. 120-137). London and New York: ROUTLEDGE.
- Glick, M. & Brenner, R. (1991, July 1). The regulation approach: Theory and history. *New left review*, 1 (188), pp. 1-45.
- Gordon, D. M., Edwards, R., Reich, M. (1984, January-March). Segmented work, divided workers: The historical transformation of labor in the United States. *Eastern economic journal*, 10(1), pp. 99-103.
- Greenwald, B., Stiglitz, J. E. (1987, March 1). Keynesian, New Keynesian and New Classical Economics. *Oxford Economic Papers*, 39(1), pp. 119-133. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2663132>
- Grimshaw D., Fagan, C., Hebson, G., Tavora, I. (2017). A new labour segmentation approach for analyzing inequalities: Introduction and overview. In D. Grimshaw, C. Fagan, G. Hebson & I. Tavora, ed. *Making work more equal: A new labour market segmentation approach* (pp. 1-32). Manchester: Manchester University Press. Retrieved from <https://doi.org/10.7765/9781526125972>
- Hirsch, J. E. (1989, September). The crisis of fordism and the dimensions of a 'postfordist' regional and urban structure. *International Journal of Urban and Regional Research*, 13(3), pp. 417-437.
- Kocka, J. (1981, August). Capitalism and Bureaucracy in German Industrialization before 1914. *The Economic History Review*, 34(3), pp. 453-468.
- Leontaridi, M. R. (2002, December 16). Segmented labour markets: Theory and evidence. *Journal of Economic Surveys*, 12(1), pp. 103-109.
- Marlier, E., Frazer, H. (2010). *In-work poverty and labour market segmentation in EU: Key Lessons* (Synthesis Report). Brussels: EU Network of Independent Experts on Social Inclusion, European Commission.

- Matsaganis, M., Karakitsios, A. (2018, January). Minimum wage effects on poverty and inequality.
- Mavroudeas, S. D. (2001, January). The monetary equivalent of labour and certain issues regarding money and the value of labour power. *Economie Appliquee*(1), pp. 52-64.
- McKnight, A., Stewart, K., Himmelweit, S. M., Palillo, M. (2016). *Low pay and in-work poverty: Preventative measures and preventative approaches*. Directorate-General for Employment Social Affairs and Inclusion. Brussels: European Commission. doi:10.2767/43829
- Noel, A. (1987, Spring). Accumulation, Regulation, and Social Change: An Essay on French Political Economy, Quand Les Crises Durent, Les Metamorphoses de la Societe Salariale: La France en Projet, L'Audace ou L'Enlisement: Sur Les Politiques Economiques de la Gauche. *International Organization*, 41(2), pp. 303-333.
- Nolan, B., Marx, I. (2012). *In-work poverty*. GINI Discussion Paper 51, Gini: Growing Inequalities' Impacts. Amsterdam: AIAS.
- Panayiotopoulos, P., Subesh, K. D. (1996, December 28). Flexible specialization: New paradigm of industrialization for developing countries? *Economic and Political Weekly*, 52(31), pp. 57-61.
- Rebitzer, J. B. (1993, September). Radical Political Economy and the Economics of Labor Markets. *Journal of Economic Literature*, 31(3), pp. 1394-1434.
- Rubery, J. (1997, September 3). Wages and the labour market. *Scottish Journal of Political Economy*, 35(3), pp. 337-366. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-8543.00058>.
- Sabel, C. F. (1994). Flexible specialization and the re-emergence of regional economies. In A. Amin, & A. Amin (Ed.), *Post-Fordism: A Reader*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 8(1) p. 101-156. doi: <https://doi.org/10.1068/d080007>.
- SPEIER, H. (1934, February). THE SALARIED EMPLOYEE IN MODERN SOCIETY. *Social Research*, 1(1), pp. 111-133.
- Sum, A., Harrison, B. (2016, January 6). The theory of 'Dual' or segmented labor markets. *Journal of economic issues*, 13(3), pp. 687-706.
- Tzika, E., Livanos, I. (2020). *Precarious employment in Greece: Economic crisis, labor market flexibilization and vulnerable workers*. The London School of Economics and Political Science. London: Hellenic Observatory European Institute.
- Wachter, M. L., Taubman, P. (1987). Segmented labor markets. In O. Ashenfelter & R. Layard, *Handbook of Labor Economics* (Vol. 2, pp. 1183-1217). Elsevier.
- Ziomas, D., Bouzas, N., Capella, A., Konstantinidou, D. (2019). *In-work poverty in Greece*. European Commission, National Centre for Social Research. Brussels: European Social Policy Network (ESPN). Retrieved from <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1135&langId=en> .

Ελληνόγλωσση

- Δεδουσόπουλος, Α. (2014). Έννοια, χαρακτηριστικά και λειτουργίες της αγοράς εργασίας. Στο Α. Δεδουσόπουλος (επιμ.), *Πολιτική οικονομία της εργασίας* (σ. 25-50). Αθήνα: GUTENBERG.
- ΕΛΣΤΑΤ. (2019, Ιουνίου 21). ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ. Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών: Έτος 2018 (Περίοδος αναφοράς εισοδήματος 2017). Αθήνα : ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΗ. Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/documents/20181/44d3d102-5456-c06a-ce90-47a761783326> (πρόσβαση στις 15/11/2022).
- INE ΓΣΕΕ. (2020). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση* (Ετήσια Έκθεση 2020). Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ. Ανακτήθηκε από: https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2020/10/Ethsia_Ekthesi_2020_INEGSEE.pdf.
- INE ΓΣΕΕ. (2021). *Η πρόταση του INE ΓΣΕΕ για τον κατώτατο μισθό στην Ελλάδα το 2021*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε. Ανακτήθηκε από: <https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2021/05/Katotatos-misthos.pdf>.
- Ιωαννίδης, Α., Παπαθεοδώρου, Χ. & Σουφτάς Δ. (2012). *Εργαζόμενοι και όμως φτωχοί: Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα* (Επιστημονικές Εκθέσεις/6), Παρατηρητήριο οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων. Αθήνα: INE ΓΣΕΕ. Ανακτήθηκε από: <https://ineobservatory.gr/wp-content/uploads/2014/08/report-6.pdf>.
- Ιωαννίδης, Α. (2015). *Η δομή των θέσεων εργασίας στην Ελλάδα: Μια γενική εικόνα*. Αθήνα: ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ (INE ΓΣΕΕ).
- Καψάλης, Α., Κουμαριανός, Ε. & Αυγέρης Ν. (2020). *Η παραβατικότητα στις εργασίες: Η περίπτωση του επισιτισμού-τουρισμού* (Μελέτες 48), Παρατηρητήριο οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων. Αθήνα: INE ΓΣΕΕ. Ανακτήθηκε από: <https://www.inegsee.gr/ekdosi/i-paravatikotita-stin-ergasia-i-periptosi-tou-episitismou-tourismou/>.
- Κετσετζοπούλου, Μ. (2019). *Οικονομική ανισότητα, φτώχεια και επίπεδο διαβίωσης στα χρόνια της κρίσης στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και την Ευρωπαϊκή Ένωση* (ερευνητική εργασία). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ). Ανακτήθηκε από: https://www.ekke.gr/uploads/res_publ/ketsetzopoulou_ereynhtikh_ergasia.pdf.
- Κόντης, Α. (1996, Νοέμβριος). Ημεδαπό και αλλοδαπό εργατικό δυναμικό στην ελληνική αγορά εργασίας, (τόμος 1). *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός: 6^ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα]*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Αθήνα, 27-30 Νοεμβρίου 1996.
- Κόντης, Α. (2021). Θεωρίες μετανάστευσης. Στο Α. Κόντης (επιμ.), *Πολιτική Οικονομία της Διεθνούς Μετανάστευσης* (σ. 184-186). Αθήνα: ΠΑΠΑΖΗΣΗ.

- Κουτεντάκης, Φ. (2005, Δεκέμβριος). κατακερματισμός της αγοράς εργασίας: Η προσωρινή απασχόληση στις ευρωπαϊκές αγορές εργασίας (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, Εθνικό Αρχείο Διαδκτορικών Διατριβών (ΕΑΔΔ). Ανακτήθηκε από: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/14604>.
- ΛΙΝΑΡΔΟΣ-ΡΥΛΜΟΝ, Π. (2007). *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών: Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής* (Μελέτες 27). Αθήνα: ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ. Ανακτήθηκε από: https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2014/02/files/MELETH_27.pdf.
- Λύτρας, Α. Ν. (2016). Η μισθωτή εργασία στη βιομηχανική εποχή. Στο Α. Ν. Λύτρας (επιμ.), *Η μισθωτή εργασία στην κοινωνική οργάνωση: Οι πραγματικότητες στην απασχόληση και η εδραίωση της εργασιακής αυτονομίας* (σ. 133-147). Αθήνα: ΠΑΠΑΖΗΣΗ.
- Λύτρας, Α. Ν. (2016). Η μετάβαση στον καπιταλισμό και η μισθωτή εργασία. Στο Α. Ν. Λύτρας (επιμ.), *Η μισθωτή εργασία στην κοινωνική οργάνωση: Οι πραγματικότητες στην απασχόληση και η εδραίωση της εργασιακής αυτονομίας* (σ. 90-99). Αθήνα: ΠΑΠΑΖΗΣΗ.
- Μαυρουδέας, Σ. Δ. (1996, Νοέμβριος). Κοινωνικές ανισότητες και σύγχρονος καπιταλισμός: Το τέλος των τάξεων; Κριτική επισκόπηση των θεωριών της Ριζοσπαστικής Πολιτικής Οικονομίας. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 27-29 Νοεμβρίου 1996.
- Μαυρουδέας, Σ. Δ. (2006). Πρόλογος. Στο Σ. Δ. Μαυρουδέας (επιμ.), *Η πολιτική οικονομία και η κριτική της* (σ. 13-30). Αθήνα: ΤΥΠΩΘΗΤΩ-ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ.
- Μαυρουδέας, Σ. Δ. (2006). Η πολιτική οικονομία και η κριτική της. Στο Σ. Δ. Μαυρουδέας (επιμ.), *Η αξιακή θεωρία της αφηρημένης εργασίας και η ανάλυση της αξιακής μορφής* (σ. 163-174). Αθήνα: ΤΥΠΩΘΗΤΩ-ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ.
- Οξούζη, Ε. & Ιωαννίδης, Α. (2015). *Δημογραφικά χαρακτηριστικά, απασχόληση, φτώχεια και συνθήκες διαβίωσης του γεωργικού πληθυσμού της Ελλάδας* (Μελέτες 38). Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων. Ανακτήθηκε από: <https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2016/01/MELETH-38.pdf>.
- Παπαδεράκη, Α. (2020). *Οι νέοι πτυχιούχοι στην αγορά εργασίας: Υποβάθμιση ή επισφάλεια;* (Ετήσια Έκθεση 2020). Αθήνα: ΕΘΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ. Ανακτήθηκε από: <https://www.eiead.gr/wp-content/uploads/2020/12/%CE%95%CF%84%CE%AE%CF%83%CE%B9%CE%B1-%CE%88%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7-%CE%95%CE%99%CE%95%CE%91%CE%94-%CE%95%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%91%CF%80%CE%B1%CF%83%CF%87%CF%8C%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%B7-2020.pdf>.
- Πασσάς, Κ. (2020). *Οι επιπτώσεις του κατώτατου μισθού στην αγορά εργασίας της Ελλάδας: Μια εμπειρική ανάλυση* (Μελέτες/52). Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ,

Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων. Ανακτήθηκε από:
https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2020/12/52.-E-BOOK_FINAL-1.pdf.

Παυλόπουλος, Δ. (2015). *Η προσωρινή απασχόληση στην Ελλάδα και την ΕΕ: Μια προσέγγιση με τη χρήση διαχρονικών δεδομένων* (Μελέτες 33). Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων. Ανακτήθηκε από:
<https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2015/12/Meleti-33.pdf>.

Πετμεζίδου, Μ. (2014). Από την περιστολή στην «ενεργό πρόνοια»: Οι τρεις δεκαετίες πριν την έναρξη της χρηματοπιστωτικής κρίσης. Στο Γ. Ε. Andersen, & Α. Γ. Πετμεζίδου (Επιμ.), *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας* (σ. 23-31), (μτφρ. και επιμ. Άσπα Γολέμη & Μαρία Πετμεζίδου). Αθήνα: ΤΟΠΟΣ. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1990).

Πετράκη, Γ. (2007). Η οργάνωση της εργασίας. Στο Γ. Πετράκη & Χ. Σταυρόπουλος (επιμ.), *Οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας* (1 εκδ., σ. 17-26). Αθήνα: ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ-GUTENBERG.

ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ. (1989). Τα εργατικά συνδικάτα και οι επιπτώσεις τους στο μισθό και στην απασχόληση. Στο Ξ. ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ (επιμ.), *Αγορές Εργασίας: Οικονομικές θεωρίες και έρευνες* (σ. 204-232). Αθήνα: ΠΑΠΑΖΗΣΗ.

ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ, Ξ. (1989). Διακρίσεις στην αγορά εργασίας και μισθολογικές διαφορές. Στο Ξ. ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ (επιμ.), *Αγορές Εργασίας: Οικονομικές θεωρίες και έρευνες* (σ. 204-232). Αθήνα: ΠΑΠΑΖΗΣΗ.

Σαριδάκη, Σ. & Δρακάκη Μ. (2020, Νοέμβριος). *Εργασιακή Επισφάλεια, Κοινωνική Ευπάθεια και Νέα Γενιά στην Ελλάδα: Θεωρητικές προκείμενες και ερευνητικά ευρήματα*. Κέντρο Ερευνών & Μελετών του Πανεπιστημίου Κρήτης (ΚΕΜΕ-ΠΚ), Ρέθυμνο, 26/11/2020.

Σωτηρόπουλος, Δ. & Οικονομάκης Γ. (2008). Εργατικά συνδικάτα και θεωρίες των μισθών: Η περίπτωση του J. S. Mill και του Marx. Το βήμα των κοινωνικών επιστημών, 13 Απρίλιος, ΙΓ'(52).

Τράπεζα της Ελλάδος. (2010). *Η Ελληνική Αγορά Εργασίας: Χαρακτηριστικά, Εξελίξεις και Προκλήσεις*. Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών. Αθήνα: Τράπεζας της Ελλάδος.

Χαρίσης, Α. (2020). *Πριν και μετά την κρίση: Όψεις της εξέλιξης της ευελιξίας της εργασίας στην Ελλάδα*. Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού (Ετήσια Έκθεση 2020). Αθήνα : Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού. Ανακτήθηκε από: <https://www.eiead.gr/wp-content/uploads/2020/12/%CE%95%CF%84%CE%AE%CF%83%CE%B9%CE%B1-%CE%88%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7-%CE%95%CE%99%CE%95%CE%91%CE%94-%CE%95%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%91%CF%80%CE%B1%CF%83%CF%87%CF%8C%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%B7-2020.pdf>.

- Fine, B. (1993, Απρίλιος-Ιούνιος). Η θεωρία της κατακερματισμένης αγοράς εργασίας: Μια κριτική αποτίμηση. (επιμ. μτφρ. Στ. Μαυρουδέας & Γ. Μηλός.). Αθήνα: *Θέσεις: Αναλύσεις/κριτική/πάλη των τάξεων*, Απρίλιος-Ιούνιος, 43.
- Hindmoor, A. (2011). Δημόσια Επιλογή. Στο C. Hay, M. Lister & D. Marsh (επιμ.), *Το κράτος: Θεωρίες και προσεγγίσεις* (σ. 138-165), (επιμ. μτφρ. Αλέξανδρος Κουτσογιάννης & Γιώργος Αντωνίου). Αθήνα: Σαββάλας. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2006).
- Hobsbawm, E. J. (2002). *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*. (επιμ. μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου) Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1990).
- Schmidt, V. (2011). Θεσμισμός. Στο C. Hay, M. Lister & D. Marsh (επιμ.), *Το κράτος: Θεωρίες και προσεγγίσεις* (σ. 166-171), (επιμ. μτφρ. Αλέξανδρος Κουτσογιάννης & Γιώργος Αντωνίου). Αθήνα: Σαββάλας. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2006).